

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»

Гірничий факультет
Кафедра історії та права

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Дмитрик І. О.
(підпис) (прізвище, ініціали)
“ ” _____ 2019 р.

Випускна кваліфікаційна робота
бакалавр

на тему «Релігійна самоідентифікація студентської молоді та її відповідність релігійній поведінці (на прикладі студентів ДВНЗ «ДонНТУ»)»

Виконала: студентка 4 курсу, групи СОЦ-15

Спеціальності: «Соціологія», 6.030101

Розміровська А. В.
(прізвище та ініціали)

(підпис)

Керівник

ст. викладач Кречетова В. А.
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

Рецензент

голова ІСДПА, к. філософ. н. Кіпень В. П.
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

*Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень із праць інших авторів
без відповідних посилань.*

Студент _____
(підпис)

Покровськ – 2019 р.

ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»

Факультет **гірничий**

Кафедра **історії та права**

Освітній ступінь **бакалавр**

Напрямок підготовки **6.030101 «Соціологія»**

ЗАТВЕРДЖУЮ:

Зав. кафедри історії та права

_____ І. О. Дмитрик

«_____» _____ 20__ р.

З А В Д А Н Н Я

на випускню кваліфікаційну роботу

Розміровській Анастасії Володимирівні

1. Тема роботи «Релігійна самоідентифікація студентської молоді та її відповідність релігійній поведінці (на прикладі студентів ДВНЗ «ДонНТУ»)»

керівник роботи ст. викладач кафедри історії та права Кречетова Віра Альбертівна

затверджені наказом навчального закладу від 17.05. 2019 р. №286

2. Строк подання студентом закінченої роботи 10.06.2019 р.

3. Вихідні дані до роботи Наукові джерела з питань релігії та релігійності; електронні джерела з питань дослідження релігійності

4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) Аналітична частина: розглянути феномен релігії у мультидисциплінарному вимірі, визначити власне соціологічне його трактування, окреслити функції релігії у суспільстві, її компоненти, описати релігійну ситуацію у світі та Україні, ознайомитися із визначеннями релігійності, її складовими, емпіричними показниками, дати інформацію стосовно релігійності українського населення, а також рівню релігійного виховання;

Практична частина: розробити програму дослідження, провести пілотажне дослідження та проаналізувати його результати.

5. Перелік графічного матеріалу 9 таблиць, 4 рисунка

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Аналітична частина	Кречетова В. А., старший викладач кафедри історії та права		
Практична частина	Кречетова В. А., старший викладач кафедри історії та права		

7. Дата видачі завдання 06.05.2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної бакалаврської роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Аналітична частина	19.05.2019	
2	Практична частина	01.06.2019	
3	Висновки	04.06.2019	
4	Оформлення пояснювальної записки дипломної роботи	05.06.2019	
5	Робота над зауваженнями	07.06.2019	
5	Проходження нормоконтролю	07.06.2019	
6	Рецензування роботи	08.06.2019	
7	Подання роботи секретарю екзаменаційної комісії	10.06.2019	
8	Підготовка до захисту: доповідь, (роздатковий) матеріал	17.06.2019	
9	Захист випускної кваліфікаційної роботи бакалавра	18.06.2019	

Студент

(підпис)

Розміровська А. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник роботи

(підпис)

Кречетова В. А.

(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Розміровська А. В. Релігійна самоідентифікація студентської молоді та її відповідність релігійній поведінці (на прикладі студентів ДВНЗ «ДонНТУ») / Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю 6.030101 «Соціологія» – ДВНЗ ДонНТУ, Покровськ, 2019.

У дипломній роботі розглянуто релігію та релігійність як міждисциплінарні феномени, а також у рамках соціологічної науки. Подано інформацію щодо рівню релігійності в Україні й у світі загалом. Розроблено програму соціологічного дослідження питання співвідношення релігійної самоідентифікації молоді з її релігійною поведінкою. У результаті дослідження було виявлено: релігійність студентської молоді знаходиться на низькому рівні, і це підтверджується як самоідентифікацією та суб'єктивною оцінкою власної релігійності молоді, так і їхніми релігійними практиками. Пілотажне опитування показало також, що більшість респондентів не отримували вдома релігійного виховання.

Ключові слова: РЕЛІГІЙНІСТЬ, СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ, САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ, РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ

Список публікацій здобувача:

1. Розміровська А. В. Труднощі формулювання предмету при дослідженні явища релігійності. // Громадська організація «наука та освіта без кордонів» XVII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Травневі наукові читання». 2019. URL: https://ispic.ngo-seb.com/assets/files/17_conf_14.05.19_P.2.pdf.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. РОЗГЛЯД РЕЛІГІЇ ЯК СКЛАДНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ ТА РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЇЇ ДИНАМІЧНИЙ ВИМІР	9
1.1 Мультидисциплінарне трактування релігії і специфіка соціологічного підходу	9
1.2 Сучасна картина релігійного різноманіття у світі та в Україні	15
1.3 Сутність релігійності як об'єкту наукового дослідження: дефініції, емпіричні критерії	21
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ	25
2.1 Релігійність світової спільноти й українського суспільства	25
2.2 Релігійність молоді: специфіка вірувань та ритуальної поведінки	30
2.3 Методологічні і методичні основи дослідження феномену релігійності	33
РОЗДІЛ 3. ПІЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ РЕЛІГІЙНОСТІ НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТСТВА ДВНЗ «ДОННТУ»	38
3.1 Програма дослідження релігійності студентської молоді «ДонНТУ»	37
3.1.1 Методологічний розділ	37
3.1.2 Методичний розділ	40
3.1.3 Інструментарій для анкетного опитування	42
3.2 Результати пілотажного дослідження та їхня інтерпретація	47
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність. Складні та насичені часи, які пережила Україна, наклали відбиток практично на всі сфери життя суспільства. У тому числі значного впливу від різних подій, панування тих чи інших країн, а відповідно і культур, зазнала і релігійність українців.

На сьогодні, як стверджує І. Боровік [1], визнаний соціолог релігії, в Україні панує релігійний плюралізм, тобто, після багаторічної радянської епохи пропагування атеїзму, народ вільний обирати будь-яку релігію, що робить особливо цікавим розгляд релігійності українського суспільства під науковим кутом зору.

Та найбільший інтерес для нас становить молодь як об'єкт дослідження, бо, як відомо, сучасні молоді люди певним чином відрізняються від попередніх поколінь. Крім того представникам цієї вікової категорії властиві певні типові характеристики, які загалом формують портрет цих людей: максималізм, соціальна невизначеність та незахищеність, низький попит на ринку праці, громадянське та особистісне становлення, створення сім'ї, – усе це формує систему світобачення, у тому числі й у релігійному плані.

Самоідентифікація молоді як віруючих чи невіруючих, а також за конфесійною ознакою, є не у повній мірі об'єктивним відображенням реального стану речей. На наш погляд, особа, яка, наприклад, називає себе християнином, але не вірить у бога, не може називатися релігійною людиною. Так само є низка індикаторів, таких як дотримання релігійних обрядів, дотримання традицій, культові дії тощо, які дозволяють прослідити, як саме співвідноситься релігійна самоідентифікація людини та релігійна поведінка, яку можна емпірично зафіксувати.

Мета роботи: виявлення особливостей релігійної самоідентифікації студентської молоді та її відповідності релігійній поведінці.

Завдання дослідження:

- 1) розглянути феномен релігії у мультидисциплінарному вимірі;

- 2) визначити власне соціологічне його трактування;
- 3) окреслити функції релігії у суспільстві, її компоненти;
- 4) описати релігійну ситуацію у світі та Україні;
- 5) ознайомитися із визначеннями релігійності, її складовими, емпіричними показниками;
- 6) дати інформацію стосовно релігійності українського населення, а також рівню релігійного виховання;
- 7) розробити програму дослідження;
- 8) провести пілотажне дослідження та проаналізувати його результати.

Об'єкт дослідження (за критерієм носія проблеми): студенти 1-4 курсів ДВНЗ «ДонНТУ» як представники сучасної української молоді

Об'єкт дослідження (за критерієм загальної проблеми): релігійна самоідентифікація та культова поведінка студентської молоді

Предмет дослідження: релігійна самоідентифікація студентської молоді та її відповідність релігійній поведінці.

Ступінь наукової розробки.

Вивченням питання релігії займалися класики соціології та низка відомих соціологів з різних країн (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Е. Гідденс, Н. Луман й ін.), проте і на сьогодні ця тема досі залишається актуальною.

Так, серед сучасних науковців можна виділити такі імена, як І. Боровік [1], О. Кисельов [2], Н. Пивоварова[3], С. Яремчук [4] та ін.

Л. М. Яковець [5] досліджує релігійну ідентичність з точки зору її як умови ствердження нації в транзитному соціумі. На погляд науковця, релігія як соціальний інститут виконує дуже важливі функції у суспільстві, яке трансформується. Науковець стверджує, що в Україні більш наявні тенденції до підвищення рівню релігійності, аніж до зростання секуляризації.

О. Р. Козловський [6] підготував дисертаційну роботу, присвячену аналізу релігійної свідомості та релігійних практик сучасного населення України. «Робота присвячена розробці структурно-типологічного підходу до аналізу релігійної свідомості та релігійного досвіду».

Л. О. Суятінова [7] досліджує явище секуляризації у трансформаційний період в Україні, а також вплив релігійної віри на соціалізацію молодих людей [8].

Методи, які було використано у дипломній роботі: аналіз і синтез (вивчення об'єкту та предмету дослідження – релігії загалом і окремих аспектів релігійності), а також аналіз вторинних джерел (опрацювання літератури з досліджуваної тематики); обраним емпіричним методом стало анкетне онлайн-опитування.

Апробація дипломної роботи

Публікація тез: Розміровська А. В. Труднощі формулювання предмету при дослідженні явища релігійності. Громадська організація «наука та освіта без кордонів» XVII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Травневі наукові читання». 2019. URL: https://ispic.ngo-seb.com/assets/files/17_conf_14.05.19_P.2.pdf.

РОЗДІЛ 1 РОЗГЛЯД РЕЛІГІЇ ЯК СКЛАДНОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ ТА РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЇЇ ДИНАМІЧНА СТОРОНА

1.1 Мультидисциплінарне трактування релігії і специфіка соціологічного підходу

Релігія – це невід’ємна складова життя суспільства, яка виступає регулятором поведінки, моральним цензором або підтримкою у важкі часи. Так чи інакше, як стверджує доктор соціологічних наук, професор Інституту соціології Ягеллонського університету, відомий європейський соціолог релігії Ірена Боровік, потреби людини не змінюються – вона завжди шукає чогось поза собою [1]. Тому очевидною стає необхідність існування якихось вірувань, які певним чином спрямовують життєдіяльність людей.

Релігія як мультидисциплінарне явище є предметом багатьох наук, тож і тлумачення з погляду кожної з них, а також різні аспекти дослідження ми отримуємо різні. Так, наприклад, філософія розглядає релігію як специфічний різновид суспільної свідомості, як своєрідне світобачення, способи пізнання світу.

Історія вивчає явище релігії у певних хронологічних відрізках, на яких-небудь етапах розвитку тих чи інших країн, регіонів та суспільства в цілому; досліджує її форми, роль релігійних організацій, рухів у процесі розвитку окремих народів, цивілізацій і людства загалом. Культурологія, естетика, мистецтвознавство цікавляться релігією як духовним наповненням життєдіяльності людства, як важливою частиною культури націй та світу [9].

Психологічні науки розглядають вплив релігії на індивідуальну та масову психіку. Наприклад, як саме участь у різних релігійних організаціях, у певних культах відображується на емоційних станах, вольових процесах людини. Політологія досліджує релігію у різноманітті її інститутів як суб’єкт політичних відносин, її внесок у політичне функціонування суспільства [10].

Соціологія вивчає релігію на засадах історизму, спираючись на загальносоціологічні теоретичні та методологічні надбання [9]. Предметом

такої галузі соціології, як соціологія релігії, є процес виникнення соціального феномену релігії, чинників, які цьому сприяли, факторів впливу на суспільні явища, місця релігії у соціумі загалом і у житті кожного окремого індивіда [10].

Соціологію релігії не цікавлять канонічний зміст та призначення релігійних культів, проте важливим є розгляд релігії як структурного елементу життєдіяльності малих та великих груп, як організуючої та об'єднуючої засади суспільних відносин.

Виявлення переконань, вірувань, духовних практик, що можна емпірично зафіксувати та піддати глибинному аналізу, ставить за мету соціологія релігії. А також дослідження взаємовпливу релігії на інші структурні елементи суспільства, чутливість до змін у суспільстві релігійних інституцій, соціальні функції, складові релігії та ті процеси, що відбуваються в них, є предметом цієї галузевої соціології.

Свої витоки соціологія релігії бере ще з епохи Просвітництва, коли з'являється критика феодальних відносин та соціального інституту релігії Д. Дідро, П. Гольбаха та К.-А. Гельвеція. Вони стверджували, що матеріальний світ виник без втручання якихось надприродних сил. Взагалі соціальний розвиток того часу відрізнявся диференціацією соціальних інститутів, переоцінкою значення кожного з них. Відбувався й перегляд впливу релігії на такі структурні елементи соціального буття, як сім'я, економіка, освіта тощо.

Практичне значення релігії на різноманітні суспільні процеси вперше довів філософ нового часу І. Кант. Г. Гегель же, наприклад, стверджував, що на релігійних засадах будується держава, а також порядок в ній і покірливість її громадян; держава є виявом божої волі. Л. Фаєрбах, не згодний з такою позицією, вступив у філософську полеміку з Гегелем, доводячи, що людина сама створила собі релігію для задоволення своїх потреб у щасті, коханні, підтримці, безсмерті.

Розвили ідеї Фаєрбаха К. Маркс та Ф. Енгельс, розглядаючи релігію як невідворотне явище, виникнення якого зумовлене історичними процесами, перш за все економічними, яке здійснює примус на людей, як і багато інших

соціальних інститутів. Вони також виділили важливу функцію релігії – компенсаторну. Релігія, на їхній погляд, допомагає людям легше переносити проблеми, бо вони вірять у те, що це не даремно, і після смерті на них чекатиме вічне задоволення та радість, життя поряд із Богом.

Середину 19 століття вважається тим періодом, коли соціологія релігії зароджувалася як наука, що стало можливим завдяки ґрунтовним працям класиків соціології – О. Конта та Г. Спенсера. На думку першого ученого, релігія служить народу, є підставою його єдності, керує тими чи іншими сферами життя людства – мистецтво, політика, економіка, філософія тощо. Тобто релігія є тою ланкою у будь-якому суспільстві, яка зв'язує людей, гарантує консолідованість та злагодженість у функціонуванні соціуму.

Г. Спенсер вважав релігію суто соціальним явищем, яке виконує низку функцій: посилення єдності всередині нації, пояснення феномену власності, підсилення значення інституту сім'ї і т. ін.

Основоположниками соціології релігії по праву вважаються видатні соціологи Е. Дюркгейм і М. Вебер. Їхній внесок у становлення та розвиток цієї наукової галузі можна вважати неоціненним, бо саме вони заклали підґрунтя для багатьох подальших наукових досліджень на роки уперед.

Е. Дюркгейм розглядав релігію суто як соціальний факт. У книзі «Елементарні форми релігійного життя» французький учений виводить релігію у систему символів, основу яких становлять найважливіші соціальні потреби – збереження цілісності суспільства й трансляція культури. Він стверджує, що релігія – це сукупність інституалізованих норм, цінностей, вірувань, що поділяють всі члени суспільства, і є особливим структурним елементом соціальної організації суспільства [11].

Німецький соціолог М. Вебер досліджував світові релігії, які він класифікував на підставі ставлення до світу: у той час, як конфуціанству притаманне повне прийняття світу, неприйняттям та запереченням характеризується буддизм, часткове прийняття на умовах покращення світу типове для християнства, ісламу.

Щодо дефініцій, то ми знаходимо наступні тлумачення. За Е. Гідденсом, релігія – це вірування, що поділяють члени певної спільноти, включаючи символи, до яких ставляться з почуттям благоговіння і поклоніння, а також ритуальні дії [12].

Автор найбільш розповсюдженого визначення релігії у релігієзнавстві К. Гірц визначає її як складну культурну систему світогляду та світосприйняття особи, групи або суспільства загалом, набір духовних, культурних та моральних цінностей, що детермінують поведінку людини [13].

Н. Луман говорить, що релігія – це комунікація поміж тим, що неокреслювальне та суспільною системою в такому напрямку, що це неокреслюване змінюється окреслюваним. Вадю цього підходу є те, що будь-яка ідеологічна система в такому випадку може бути інтерпретована як релігія [1].

Соціологія зупиняється на наступному визначенні: «релігія – це історично сформований комплекс вірувань, ритуалів, обрядів, символів, заповідей і норм поведінки, зумовлених вірою у надприродні сили, що проявляються у свідомості, стандартах поведінки, соціальних позиціях, релігійній діяльності (обряди, ритуали, культу) осіб, що визнають свою приналежність до даної релігійної системи» [14].

Кожна релігія незалежно від її відмінних характеристик має чітко фіксовані складові, які дають підставу для класифікації її як власне релігії. Перший структурний компонент – світоглядний, що містить у собі певний набір догм, що вимагають сліпої віри.

Ритуали та обряди становлять основу релігійного культу як ще одного компонента релігії. Нормативна складова передбачає сукупність правил і норм, які має дотримуватися віруюча людина, наприклад, заповіді. Організаційна складова релігії – це процес об'єднання віруючих людей в общини, секти, церкви.

Так, як правило, класичною релігійною організацією є церква. Вона має заздалегідь визначену структуру та ієрархію, де вирізняється духовенство (церковнослужителі, священнослужителі) та миряни.

Церквам характерна масовість і тісна взаємодія зі суспільством, його основними інституціями – економіки, політики, культури тощо. Організація, яка згуртовує навколо себе людей, що не поділяють ортодоксальних постулатів, яка не має структурного поділу і намагається залучити якомога більше послідовників, незалежно від чистоти їхніх вірувань, – це деномінація. Представниками деномінацій є баптисти, євангелісти, адвентисти сьомого дня, свідки Ієгови тощо.

Секта – також досить поширена релігійна організація, що представляє собою опозицію до офіційної церкви, основними характеристиками яких є відокремлення себе від інших громад, сувора дисципліна та наявність вождя, повне підкорення ідеології секти і т. ін. Прибічники сект не поділяють установлених соціальних норм та правил, а також часто активно виступають проти них, що несе загрозу суспільному порядку та безпечному існуванню.

Негативний вплив на індивідуальну психіку, вимоги сліпого підкорення волі керівників секти, часто навіть налаштування на агресивний лад – усе це може бути дуже небезпечно як для окремої людини, так і суспільства загалом. Прикладами сект можна назвати сатаністів, саєнтистів, «Аум Сенрікьо» у Японії, «біле братство» тощо.

Особливим виявом приналежності індивіда до певної релігії є його культова поведінка – молитва, ритуал і поклоніння. Молитва є своєрідним зверненням у вигляді фіксованого тексту сакрального змісту до об'єкта віри (намаз у мусульман, «Отче наш» у християн тощо).

Ритуал – символічна дія або комплекс дій, що покликана впливати на об'єкт поклоніння, має заздалегідь визначений релігійним каноном порядок (читання «Тибетської книги мертвих» під час похоронів у буддистів, обрізання крайньої плоти іудеїв тощо). Поклоніння відображається у шанобливому відношенні віруючого до об'єкта поклоніння.

Говорячи про релігію як соціокультурний феномен, варто також згадати і про функції, які вона виконує у суспільстві. Ідеологічна функція релігії полягає у нав'язуванні віруючим певних ідей, які становлять якусь ідеологію, що у певні періоди має значний вплив на політичні, духовні, соціальні процеси у суспільстві.

Світоглядна функція, яку ще іноді називають функцією змістоутворення, розкривається у формуванні в людини певного сенсу його існування, надії на порятунок від страждань, самотності, незгод. Відшкодування земних проблем, щасливе життя після смерті, втішання у складні часи складає наповнення ілюзорно-компенсаторної функції [15], яка, як згадувалося вище, відкрита матеріалістами Марксом та Енгельсом.

До переліку важливих функцій можна віднести інтегративну (об'єднання у громади, організації; формування почуття єдності, соборності), нормативну (встановлення системи норм, цінностей, традицій), регулятивну, комунікативну і функцію соціалізації.

Інтеграційна функція у сучасному суспільстві представлена лише частково: релігія об'єднує лише обмежене коло одновірців, а не все суспільство, і до того ж вона розділяє adeptів різних релігій, протиставляючи один одному [16].

Отже, соціологія вивчає релігію під своїм власним специфічним кутом, а саме досліджує її як складний комплекс сталих норм та правил, як організуючу соціальну ланку, яка виконує низку важливих функцій: об'єднання народу, надання сенсу життю, підтримки і поради у складні часи, функцію соціалізації, тобто навчання людей необхідним знанням та правилам, а також комунікативну функцію.

Історія соціології релігії нараховує десятиріччя наукових пошуків. Кожен учений, що звертався до вивчення феномену релігії, привносив щось своє, особисте унікальне бачення місця цього соціального інституту у житті суспільства.

Релігія, яка б вона не була – християнство, буддизм, іудаїзм, іслам або будь-яка інша – має чітку структуру, де виділяють ідеологічний компонент (набір вчень, догм та постулатів), культовий (релігійні дії, такі як молитва, сповідь, меса тощо) та організаційний компонент (установа чи організація, яка має певний уклад, розподіл ролей, правила поведінки – згідно загальноприйнятої у релігієзнавстві наукової класифікації, це може бути церква, секта чи деномінація).

1.2 Сучасна картина релігійного різноманіття у світі та в Україні

Світовій релігійній ситуації, на думку Ірени Боровік, характерний еклектизм, синкретизм і вибірковість. «Тепер особа має значно більше можливостей у формуванні своїх вірувань. А завдяки доступності інформації про інші релігії, додає до своєї системи вірувань елементи інших релігій. І це явище загальноєвропейське» [1].

Е. Гідденс відмічає довгострокову тенденцію до секуляризації – релігія втрачає свій вплив на різні сфери життя окремої людини та суспільства загалом. Він виділяє такі рівні або виміри, котрі дозволяють цей процес прослідкувати.

Так, перший – це зменшення кількості осіб, які є членами певної релігійної організації, що активно беруть участь у різних заходах, влаштованих церквою (деномінацією, сектою). Зниження впливу церкви на соціальні інституції, уряди, значної поваги серед громади – змістовні складові другого виміру секуляризації.

Третім виміром Гідденс називає вірування і цінності, який можна назвати виміром релігійності. Частота відвідувань церков та ступінь їхнього соціального впливу не обов'язково є виявом вірувань та ідеалів. З одного боку, не завжди глибоко віруючі відвідують церкву, хоча це і є порушенням встановлених правил фактично у кожній релігії, з іншого, регулярне дотримання ритуалів та читання молитов може бути просто звичкою, аж ніяк не свідчити про високий ступінь релігійності людини [12].

Примітно, що у науковців немає точної відповіді стосовно загальної кількості релігій у світі, фіксується лише приблизна їхня кількість – 5 тисяч. Також багато невизначеності та суперечок стосовно класифікації релігій. Існують різноманітні поділи за тими чи іншими вагомими якостями, характеристиками.

Так, виділяють поділ релігій за часом їхнього виникнення – релігії, які мають довгу багаторічну історію (християнство, буддизм, іслам) і нові релігії, що виникли відносно не так давно і досі виникають; поділ за правовим статусом – підтримувані державною владою (синтоїзм, індуїзм), нейтральні (джайнізм), ті, які не підтримуються або навіть переслідуються (свідки Єгови, бахаїзм); за рівнем організації – «жорстко централізовані (християнство, буддизм), нежорстко централізовані (іслам), самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм), децентралізовані» [17] тощо.

Окремо варто розглянути виділення такої категорії, як «світові релігії». Вона входить до тієї класифікації, яка стала спробою вмістити у себе всі існуючі релігії. З-поміж них виділяють ранні релігії (такі як тотемізм, анімізм, магія, шаманство і т. ін.), національні релігії (ранні – давньогрецька релігія, релігія доколумбової Америки тощо, та пізні – іудаїзм, конфуціанство, синтоїзм і т. ін.) і нетрадиційні, нові релігії (неохристиянство, неоязичництво, синтетичні релігії, сатанізм тощо).

Проте щодо цієї класифікації є багато питань. Так, наприклад, О. Кисельов [2] звертає увагу на те, що світове релігієзнавство не поділяє думки щодо винесення лише трьох релігій до категорії «світові», або взагалі не визнає «світові релігії» академічним терміном. Він стверджує, що до розряду світових можуть входити по меншій мірі до дванадцяти релігій за тим показником, що вони є надетнічними, космополітичними.

Віднесення лише трьох релігій до світових є лише певним етапом розвитку релігієзнавства, проте саме він чомусь став у масах найбільш вживаним. У роботі історика та соціолога Е. Трьольча «Місце християнства серед світових релігій» до світових відносяться, окрім власне християнства,

буддизм та іслам, але у М. Вебера («Господарська етика світових релігій») їх налічується п'ять: ті ж три, а також конфуціанство та індуїзм. Нині в англomовній традиції до релігій світу відносять ще іудаїзм, даосизм, зороастризм, сінто, сикхізм.

Згідно з Pew Research Center Demographic Analysis, у 2015 році приблизно третина населення Землі (31%) відносять себе до християн, мусульманство сповідує 24%, індуїзм – 15%, буддизм – 7%. Великий процент і тих, кого відносять до релігійних «nones» – респонденти, які на питання для виявлення релігійної належності, відповідають «жодна із перерахованих»; їхній процент 16% [18]. Кількість людей з невизначеною релігійною приналежністю швидко зростає, особливо ця тенденція актуальна для молодих людей Америки, Західної Європи і деяких регіонів Латинської Америки [19].

«Характерною рисою релігійності в Україні є дуже високий рівень релігійного плюралізму, а також національні ідеї та формування ідентичності на цьому мультирелігійному тлі» [1].

Предметом обговорень і суперечок в Україні і деяких інших країнах останнім часом стало створення та визнання Православної церкви України, яка бере свій початок від рішення Об'єднавчого собору 15 грудня 2018 року. Константинопольський патріархат надав ПЦУ статус автокефальної, Московський патріархат і УПЦ МП у її складі не визнають ПЦУ.

Тимофій Брік [20] вважає, що релігію варто вивчати з позиції ринкових відносин, де існують певні гравці, які пропонують свої товари та послуги, конкуруючи між собою. Він стверджує, що здорова конкуренція між релігійними групами гарний чинник підтримування високих показників населення.

І «змагання» між двома православними церквами в Україні насправді достатньо ефективний інструмент підвищення релігійності населення. Але тільки у тому випадку, якщо створення нової церкви приведе «нового гравця» на релігійне поле, а не створить нову об'єднану монопольну церкву. Українці, на його погляд, у цілому гнучкі у своїх конфесійних вподобаннях, тому якщо не

буде існувати конкуренції між церквами, вони і надалі віддалятимуться від формалізованих категорій, а тому буде і надалі збільшуватися кількість православних без прив'язки до патріархату, і також ростиме кількість просто віруючих, без конфесійної ідентифікації.

Для того, щоби дізнатися думку українців стосовно створення автокефальної православної церкви в Україні, було проведено загальнонаціональне соціологічне дослідження, яке організував Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова [21]. Опитування тривало з 19 по 25 травня 2018 року серед населення України, окрім тимчасово окупованих територій Криму, Донецької та Луганської областей. Кількість опитуваних становить 2019 осіб віком від 18 років.

Результати дослідження показали, що 31% респондентів підтримують створення автокефальної помісної православної церкви, 30% не підтримує, решта або не має відповіді, або їй байдуже. Логічно, що найбільш байдужими виявилися люди, які визначили себе як нерелігійні, а їх налічується 74%. Проте і серед релігійних православних відсоток байдужих сягає помітки з цифрою у 40%.

Соціологічна служба Центру Разумкова з 2000 року проводить моніторинг релігійності українського суспільства[22]. Останнє масове соціологічне опитування відбулося в березні 2018 року. Загальна кількість респондентів склала 2016 осіб віком від 18 років.

71,7% опитаних визнає себе віруючими. Серед них розподіл за конфесіями такий: православ'я (67,3%), греко-католицизм (9,4%), протестантизм (2,2%), римо-католицизм 0,8%, інші релігії «просто християнин» (7,7%); 11% віруючих не відносять себе до жодного віросповідання. Відсоток населення, який вважає себе невіруючим, хоча вірить в існування яких-небудь богів чи вищої сили, але не відносить себе до якоїсь конфесії не здійснює ніяких ритуальних дій – 4,7%, переконаних атеїстів – 3%, тих, «хто вагається

між вірою і невір'ям – 11,5%», байдуже це питання для 5,3%, важко відповісти було 3,8% респондентів.

Більшість респондентів (59% для України в цілому) згодні з думкою, що людина може бути віруючою, проте не належати до конкретної релігії, але в Західному регіоні «49% опитаних переконані, що “віруюча людина повинна обов'язково сповідувати ту чи іншу релігію”; тих, хто підтримує можливість “просто вірити” тут дещо менше – 43%» [22].

Релігію важливою у своєму житті визнають 88,7% опитаних на Заході України, 54,6% в Центрі, 49,8% на Півдні, 40,3% опитаних на Сході України.

Конфесійне різноманіття населення Сходу України, згідно з дослідженням, проведеним Центром Разумкова, у відсотковому співвідношенні представлено нижче у таблиці 1.1.

Слушно зауважити, що опитування не виявило на Сході представників таких конфесій, як іслам (адепти якого наявні тільки на Півдні, 0,4%), індуїзм (тільки на Заході, 0,2%) і язичництво (тільки у Центрі, 0,1%).

Таблиця 1.1 – Розподіл населення Сходу України за конфесіями (Центр Разумкова, 2018 р.)[22]

Конфесія	% опитаних
Православ'я	72,6
Римо-католицизм	0,4
Греко-католицизм	0,2
Протестантизм	1,7
Іудаїзм	0,9
Буддизм	0,2
Просто християнин	4,9
Не відносять себе до жодного з віросповідань	15,8

Подібне дослідження релігійності також проводив і Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у травні 2019 року[23], з яким нам також цікаво ознайомитися з метою тріангуляції даних. Опитування відбувалося методом САТІ (телефонне інтерв'ю з використанням комп'ютера) за випадковою вибіркою серед 1200 респондентів.

Таблиця 1.2 – Розподіл населення України за релігіями (суб'єктивна самоідентифікація) (КМІС, 2019 р.) [23]

Релігія	% опитаних
Православні церкви	79,3
Греко-католицька церква	8,8
Римо-католицька церква	1,2
Протестантські церкви	1,2
Інші християнські церкви(Свідки Єгови і т.п.)	0,5
Іслам	0,4
Іудаїзм	0,1
Вважають себе атеїстами	4,3
Інші варіанти (важко сказати, відмова відповісти)	4,1

Тож, як видно із вищеперерахованого, релігійність – це складне явище, яке має свої особливості, тенденції та характеристики. Так, поширеним процесом у багатьох країнах є секуляризація, тобто відхід від церковного життя до світського, зменшення цінності моральних та духовних релігійних постулатів.

Дослідження, які проводив Центр Разумкова і Київський міжнародний інститут соціології, показали схожі результати в головному: в Україні найбільш поширеною вірою є православ'я, при цьому в нашому дослідженні ми не торкаємось питання розподілу віруючих між Московським і Київським (Константинопольським) патріархатом.

1.3 Сутність релігійності як об'єкту наукового дослідження: дефініції, емпіричні критерії

Соціологію перш за все цікавить розкриття змістовного наповнення релігійності скрізь призму її впливу на соціальне життя окремих індивідів, груп і суспільства загалом. Тобто соціологічний підхід до вивчення релігії полягає у вивченні взаємодії релігії та різних соціальних суб'єктів, дослідженні процесів, які відбуваються під впливом релігії, а також функцій, які вона виконує у суспільстві.

Релігійність є динамічною стороною релігії; об'єктивізація релігії у свідомості людини, конкретна релігійна поведінка індивідів – вияви релігійності. «Релігійність – це термін, що має більш конкретне значення, ніж релігія, оскільки за своєю суттю є проявом суб'єкта, в ролі якого постає людина (індивід, група, колектив, нація, певне суспільство, людство)», стверджує Н. Пивоварова [3].

С. А. Сальнікова наводить таке визначення релігійності, що є поєднанням дефініцій, які належать І. Яблокову, Е. Фромму й У. Джеймсу: «Релігійність – це суб'єктивна якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння» [24].

Релігійність – це своєрідна система, яка має складові: релігійне світорозуміння (розуміння людиною про світ та його місце в ньому, комплекс думок та поглядів, які пояснюють процеси, події, що відбуваються як у суспільстві, так і в житті самої людини), релігійне світоставлення (дотримання низки значимих релігійних дій, обрядів, традицій, звичаїв), релігійне світовідчуття (емоції та почуття крізь призму релігійного світобачення) [3].

С. Лебедев зазначає, що на сьогодні у соціології релігії склалося два концептуальні напрямки щодо вивчення релігійності. Представники першого підходу розглядають релігійність через культову поведінку індивіда: відвідування церков, читання молитов, дотримання різних канонічних ритуалів тощо. Тобто досліджують об'єктивовану сторону вірувань індивіда, яку можна

емпірично зафіксувати, отримати певні кількісні дані, конкретні факти прояву релігійності [25]. Так, наприклад, французький соціолог Ле Бра вперше використав для своїх досліджень у якості емпіричних індикаторів поведінку віруючих [3].

Мінуси цього підходу в тому, що він не розглядає мотивацію поведінки, внутрішні переконання та, головне, особистісну релігійну самоідентифікацію, а ставить за мету лише фіксування очевидних проявів релігійної поведінки, виконання/невиконання тих чи інших норм, правил мислення і поведінки, які диктує певна віра.

Друга концепція відрізняється тим, що основним критерієм релігійності є відповідна самоідентифікація особистості до певної конфесії. Проте науковці, які є прихильниками цього підходу, зазначають, що навіть ті особи, які не визнають свою належність до конкретної релігії і не визнають себе атеїстами, але стверджують, що вони, наприклад, православні, їх не можна не відносити до числа православних тільки тому, що вони не схильні до канонічної релігійної поведінки. Недоліком цього підходу є те, що релігійність розуміється як своєрідна сутність, що виражається в репрезентації релігійної культури особистістю. Натомість сама сучасна православна церква виділяє дві категорії віруючих – прихожани, які без нагальної потреби не пропускають більше двох недільних богослужінь поспіль, і «захожани», які відвідують церкву на великі свята або навіть раз на рік. За 80 правилом VI Вселенського Собору: «Якщо хто – єпископ, чи пресвітер, або диякон, або хто небудь з сопричислених до кліру, чи мирянин, не маючи ніякої нагальної потреби або перешкоди, який би надовго усунутий не був від своєї церкви, але перебуваючи у місті, в три недільні дні протягом трьох тижнів не прийде в церковні збори: то клірик нехай буде видалений з кліру, а мирянин нехай буде відлучений від спілкування» [51].

На переконання С. Лебедева, оптимальним є поєднання цих двох концептуальних підходів, що виражається у принципі взаємного доповнення суб'єктивного індикатору релігійності (конфесійній і релігійній самоідентифікації індивіда) і її об'єктивного індикатору – мінімального

репрезентанта релігійної культури (особа, для якої релігія є визначною, життєво значимою цінністю, а також яка вважає себе віруючою та ідентифікує себе, як представника певної релігії і конфесії) [25].

Створення комплексного підходу до вивчення феномену релігійності з набором критеріїв, які дозволили би емпірично досліджувати його, стало предметом наукових праць багатьох науковців.

Так, американські соціологи Ч. Глок і Р. Старк розробили так звану «багатовимірну модель релігійності», яка містить у собі п'ять вимірів релігійності: релігійний досвід – відчуття присутності божества і зв'язку з ним; релігійна віра; ритуальна діяльність; релігійне знання; ступінь релігійної мотивації нерелігійних дій. Звичайно, ця модель має і свої недоліки, наприклад, останній вимір є достатньо важким для операціоналізації, а «віра» і «діяльність» зорієнтовані скоріше для християнської та іудейської традицій, тому ці критерії не підходять для інших релігій.

Н. Пивоварова виділяє наступні якісні й кількісні емпіричні показники для дослідження релігійності: рівень, стан, ступінь, динаміка і характер.

Рівень – показник, що відображує соціально-демографічне та територіальне поширення релігії; відсоткове співвідношення кількості релігійних людей до їхньої групи, або групи до спільноти (регіону).

Стан – позначається піднесення або занепад, посилення або послаблення того чи іншого аспекту релігійних відносин певної конфесії, релігійної групи.

Ступінь – вираженість культової поведінки, сила релігійної віри, засвоєння цінностей, норм і правил конкретної конфесії, глибина релігійних переживань і почуттів.

Динаміка – перехід під впливом політичних, культурних, ідеологічних, економічних та ін. чинників станів релігійності.

Характер – «сукупність стійких якісних особливостей, рис релігійності індивіда чи спільноти, що формуються і розвиваються в процесі релігійної діяльності» [3].

Перелічені вище показники повинні фіксуватися за допомогою емпіричних індикаторів, які визначають релігійність окремих осіб, розмежовуючи когорту віруючих від невіруючих. Але серед науковців нема єдиного підходу до вирішення проблеми встановлення цих критеріїв.

Отже, питання дослідження релігійності займалися багато науковців. Хтось з них робив акцент на вивченні культових практик як показників рівню релігійності людини, інші ж зміщували акцент на внутрішню суб'єктивну релігійну ідентифікацію, мотивацію до релігійної поведінки.

На нашу думку, оптимальним рішенням цієї проблеми є поєднання дослідження релігійної самоідентифікації і культових дій, які здійснює особа. Це дає змогу отримати емпіричні результати, що відображають стан релігійності обраної спільноти.

РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ

2.1 Релігійність світової спільноти й українського суспільства

На основі трьох опитувань WIN/Gallup International, що проводилися у 2008, 2009 та 2015 роках у 58 країнах, британським виданням The Telegraph було створено мапу релігійності світу. До найменш релігійних країн відносяться Китай, Гонконг, Японія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Естонія, до найбільш релігійних – Ефіопія, Нігерія, Шрі-Ланка, Афганістан. Україна має високий процент релігійності згідно з даним дослідженням – 73% [26].

«Pew Research Center» проводив дослідження релігійності в 106 країнах світу. Вашингтонський аналітичний осередок цього центру зробив висновок, що Сполучені Штати Америки найбільш релігійні серед інших «країн першого світу». Згідно з даним дослідженням, американці частіше всіх моляться, ходять до церкви. Так, більше половини населення США (55%) стверджують, що моляться кожного дня; для порівняння, в Канаді цей показник становить 25%, в Австралії – 18%, і лише 2% населення Китаю молиться щоденно [27].

Цікаву думку щодо впливу релігійності на суспільно-економічне життя має Пол Грегорі, американський дослідник. У праці під назвою «The Chronic Dependence of Popular Religiosity upon Dysfunctional Psychosociological Conditions» він провів комплексний аналіз 17 країн «першого світу» (перелік від найбільш релігійних до більш світських: США, Ірландія, Італія, Австрія, Швейцарія, Іспанія, Канада, Нова Зеландія, Австралія, Нідерланди, Норвегія, Англія, Німеччина, Франція, Данія, Японія, Швеція) за соціально-економічними показниками у відповідній кореляції з рівнем релігійності населення. Гіпотез у дослідження було декілька, та головна – рівень релігійності населення впливає на його благополуччя. Виявилося, що навпаки – за сукупністю всіх використаних у дослідженні показників найбільш релігійні громади виявилися найменш благополучними.

П. Грегорі використав 25 найбільш достовірних соціально-економічних показників, таких як: число вбивств і самогубств, дитяча смертність, тривалість

життя, частота захворювань гонореею і сифілісом, споживання алкоголю, рівень задоволеності життям, дохід на душу населення, рівень бідності, корупції, безробіття та ін. З усіх цих показників він сконструював комплексний «індекс суспільного благополуччя» (рис. 2.1).

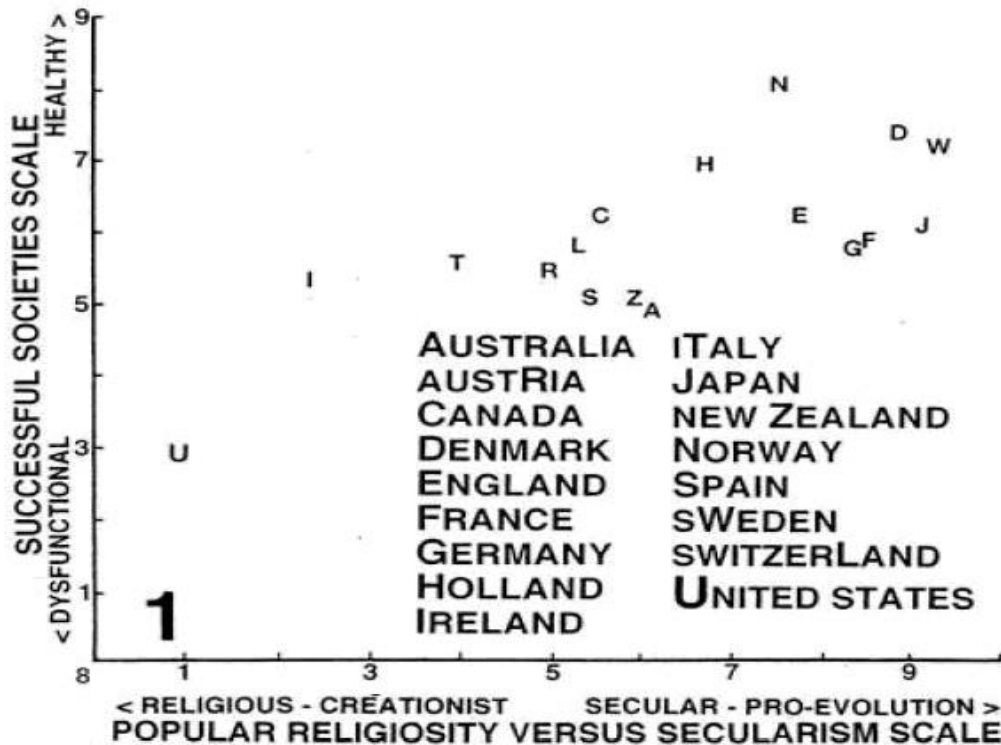

Рисунок 2.1 – Кореляція рівню світськості з рівнем суспільного благополуччя[28]

Наведений графік показує, як позитивно корелює у високорозвинених країнах рівень суспільного благополуччя (Successful societies scale, вертикальна вісь) з рівнем нерелігійності суспільства (Popular religiosity versus secularism scale, горизонтальна вісь).

На думку П. Грегорі, релігійність – це те, що дозволяє боротися із негативними переживаннями, відчуттям тривоги, стресовими ситуаціями людям, які живуть у країнах із порівняно низьким соціально-економічним рівнем. Тому секуляризація, зі свого боку, є нормальним процесом при покращенні життя суспільства [29].

Загалом, серед учених немає одностайної думки щодо впливу релігійності на суспільне життя. Так чи інакше вони сходяться на тому, що релігія – це важливий чинник консолідації народу, підстава для національної, етнічної чи

культурної ідентифікації, поділ суспільства на «своїх» та «чужих», що ще с давніх часів допомагало людям виживати під час різних природних катаклізмів, антропоморфних катастроф та жорстоких воєн. Релігія головний інструмент у побудові інтегрованої спільноти людей, які мають спільні інтереси, цінності, бажання, навіть напрямок думок.

Окремим негативним фактором існування певної кількості релігій є можливість конфронтації її представників. Історія може нарахувати дуже багато сумних подій, які або розгорталися на релігійному фоні, тобто релігія була підставою для іноді кровопролитних сутичок, або конфлікти, які тільки загострювалися, коли релігія вмішувалася в них. Так чи інакше, релігія завжди буде тим стратифікаційним фактором, який буде ділити людство на масштабні групи людей. Навіть тоді, коли буде подолана ксенофобія, дискримінація за расовою ознакою, статтю, національністю, релігія, певно, завжди буде вносити свої корективи в мирне існування світового суспільства.

Останнє загальнонаціональне дослідження релігійності українців соціологічною службою Центра Разумкова було проведено у березні 2018 року [22]. Було опитано 2016 респондентів віком від 18 років.

Це дослідження показало високий рівень релігійності – 72% опитуваних вважають себе віруючими. Цікавим є розподіл результатів за віковими групами: від 18 до 24 років цей показник становить 65,4%, 25-29 років – 66,2%, 30-39 років – 73%, 40-49 років – 68,5%, 50-59 років – 72,9%, 60+ років – 77%. Таким чином, у молодих людей віком від 18 до 29 років показник релігійності трохи нижчий від більш старшої категорії населення.

Варто відзначити, що на сході України показник релігійності знаходиться на відмітці у 63,3%, у той час як на заході він сягає 90,7%. Хоча порівняно з результатом 2000 року на сході цей показник зріс на 15,2%. Ці результати, на наш погляд, не є несподіваним відкриттям, тому що насправді існують деякі відмінності історичного, культурного розвитку різних регіонів країни.

На запитання щодо визначення роді релігії у суспільстві було отримано такі результати: 74,1% респондентів погоджуються з думкою, що релігійні діячі

мають брати участь у політичному житті країни тоді, коли рішення, прийняті владою, знижують рівень життя. На думку 71,2% опитаних релігія підвищує духовність і моральність суспільства, а 63,7% – вважають, що вона є важливим чинником відродження національної культури та самосвідомості українців.

Є й такі, хто переконаний у тому, що релігія є важливим елементом політичного життя (44,4%), а також – чинником побудови демократичного суспільства (52,4%). Та все одно більшість респондентів (62,9%) вважають, що церковні діячі не мають вмішуватися у відносини між владою і суспільством.

Як важливу життєву цінність релігію відзначили 58% опитаних у 2018 році, у той час як у 2014 році цей показник сягав 72%. Можливо, на це вплинули сумнозвісні події, що розвернулися на сході України і зачепили майже кожен українську родину. А релігія, як відомо, дає надію людині, віру у те, що все може змінитися на краще, якщо вона просто помолиться або поставить свічку в церкві. Безпомічність породжує розпач, а скрутні часи потребують відчайдушних заходів. Варто відмітити, що відсотки суттєво відрізняються залежно від регіону: для заходу України – 89%, для сходу – 40%.

Щодо визначення найголовніших цінностей українців більш детально інформація подана у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Розподіл за цінностями («Що важливо для вас?»).

Елемент життєвих цінностей	% опитаних
Сім'я	98,6
Матеріальна забезпеченість	95,4
Чесність, порядність	94,0
Взаєморозуміння з іншими людьми	92,8
Друзі, знайомі	92,6
Робота	88,3
Щире кохання	87,2
Вільний час	79,5

Кінець таблиці 2.1

Елемент життєвих цінностей	% опитаних
Хобі (захоплення)	79,2
Культурний відпочинок	78,3
Успіх у суспільстві	70,6
Релігія	58,2
Лідерство, авторитет	56,3
Власна справа (бізнес)	48,8
Громадська активність	46,4
Віра в надприродну, вищу силу	36,1
Політика	26,0

Абсолютним лідером в ієрархії життєвих цінностей українців виступає сім'я. Цей показник залишається практично незмінним з 2000 року. Стабільно високими також залишаються і відсотки першої п'ятірки, зазначеної у таблиці.

Серед переліку різних життєвих цінностей релігія опинилася на 12 місці (58,2%), залишаючи попереду сім'ю, матеріальну забезпеченість, чесність і порядність, взаєморозуміння з іншими людьми, друзів, роботу, щире кохання, вільний час, хобі, культурний відпочинок, успіх у суспільстві.

Щодо толерантності українців до інших релігій, то більшість, а саме 75% опитуваних, вважають, що будь-яка релігія, якщо вона не несе загрози людям і проповідує загальноприйнятні моральні цінності, має право існувати; 14% респондентів наголошують на тому, що право на існування є тільки у традиційних для України релігій; 9% впевнені у тому, що єдиною релігією, яку можна вважати істинною, є та, яку вони сповідують. Тобто загалом ми можемо констатувати той факт, що українці відрізняються значною терпимістю до інаковірців, що в цілому є позитивною тезою, так як у суспільстві з низькою толерантністю високий ризик до виникнення конфліктів на тлі різних світобачень.

Церкві як соціальному інституту довіряють 60% українців, таким чином вона займає одну з лідерських позицій, поряд з волонтерськими організаціями і Збройними Силами України. 49% опитаних вважають, що Церква відіграє позитивну роль у суспільстві.

Респонденти також відзначили вплив релігії на різні аспекти суспільного життя. Сприяння підвищенню значимості моральних та духовних якостей, відновленню національної культури і свідомості – одні з тих, функцій, які на думку українців виконує релігія в суспільстві. Хтось (44%) визнає релігію певним елементом політичного життя.

Отже, підсумовуючи сукупність усього вищесказаного й опираючись на всі перераховані у розділі факти, ми приходимо до висновків, що українське суспільство відрізняється високим рівнем релігійності. Відсотки віруючих у деяких областях країни є трохи вищими за інші, що є, певно, специфікою історичного та культурного розвитку, впливу різних країн на населення тих чи інших територій України. Розподіл за конфесіями також трохи відрізняється, так, на Сході найбільш популярною релігією є православ'я.

В ієрархії цінностей українського суспільства релігія не займає високих позицій, проте в цілому до цього соціального інституту рівень довіри достатньо високий. Українці погоджуються з тією думкою, що церква відіграє певну роль у життєдіяльності країни, подекуди бере участь і в політичному житті.

2.2 Релігійність молоді: специфіка вірувань та ритуальної поведінки

Соціологічна служба Центру Разумкова з 2000 року проводить моніторинг релігійності українського суспільства. Цікавим є те, як самі українці ставляться до релігії у 2018 році [22].

Цінною інформацією для нашого подальшого дослідження є дані стосовно релігійного виховання. У релігійному дусі виховувалися 39,9% опитаних, на Сході цей показник становить 20,5%. В. Єленський, український релігіознавець, застерігає, що отримані результати варто розглядати критично, тому що респонденти повною мірою могли назвати «релігійним вихованням»

звичайне поважне ставлення до релігії, церкви і різних релігійних моментів загалом [30].

Найбільш важливим виховання у сім'ї релігійності як певної особистісної якості зазначають 16% опитаних, на Сході так вважають – 6%. Більш вагомими якостями, які варто виховувати у дітях виявилися працелюбність, терпимість і повага до інших людей, почуття відповідальності, бережливість, рішучість і т. ін., релігійність же опинилася на передостанньому місці.

На нашу думку, абсолютно логічним є те, що релігійне виховання було скоріше явищем виключним, ніж загальноприйнятним. Радянська атеїстична політика, яка тривала протягом сімдесяти років, вплинула на якусь кількість поколінь уперед, тому не буде хибним припустити, що доволі велика кількість сучасної молоді не отримувала релігійного виховання у сім'ї.

З 90-х років двадцятого століття внаслідок так званого «релігійного відродження» українці починають звертатися до релігії, тому, певно, діти, народжені у цей період гіпотетично могли виховуватися у релігійному дусі. Проте як свідчать, результати опитування, що розглядалося вище, лише незначна кількість респондентів мали релігійне виховання.

Валентина Любчук [31] розглядає релігію як важливий агент соціалізації людини, який грає роль у засвоєнні певних моральних якостей, духовних цінностей, які сповідує та чи інша релігія, релігійних практик і стилю життя. Релігійна соціалізація, на її погляд, відбувається у молодій людини двома шляхами: пасивним та активним. Пасивний шлях розуміється як засвоєння певних елементів віровчення методами впливу читання відповідної літератури, перегляду кіно і т. ін. Активна ж соціалізація має місце тоді, коли людина особисто бере участь у різних заходах, організованих релігійною установою чи організацією.

Дослідниця переконана, що Церква як соціальний інститут, якому довіряє український народ, має ініціювати створення позакультових практик, які сприяли би вирішенню актуальних суспільних проблем.

Досліджуючи ціннісні орієнтації студентської молоді Прикарпаття Олександра Пташник-Середюк [32] приходять до висновку, студенти переконані у тому, що справді віруюча людина, окрім того, що власне дотримується головних постулатів своєї релігії, має поширювати релігійні цінності, вірування і на світське життя, тобто нерелігійні практики повинні відображувати ідеали тої релігії, адептом якого є та чи інша конкретна людина.

На погляд дослідниці, релігія соціалізує молоду людину, має серйозне виховне значення, адже будь-яка релігія, у тому числі православ'я, вміщує у собі надбання цілих поколінь, їхню мудрість, важкий, але повчальний досвід, який неодмінно має брати до уваги наступна – молода генерація нації. Релігія дає людині відповіді на актуальні запитання, розподіляє речі на категорії «добре» та «погане». Релігія втілює у життя функцію змістоутворення, дає позитивні емоції, стимули до дії.

Не можливо не згадати й той вплив на формування особистості, її етнокультурну ідентифікацію, звернення молоді до національних традицій, звичаїв, моральних і етичних принципів. Саме тому релігійні діячі розуміють, що майбутнє релігій в чомусь залежить від того, чи вдасться залучити підростаюче покоління до лав її адептів [33].

Н. Пивоварова[34] стверджує, що значна частина населення України має «сучасну релігійність» (авторський термін, який позначає дисгармонію високих кількісних показників релігійних практик і їхнє слабе релігійне наповнення) і зазначає, що сучасній релігійній ситуації характерна невизначеність, еклектизм, прагматизація, але також і демократичність та толерантність.

Проблематикою феномену релігійності займалися значна кількість науковців. Так, наприклад, І.Є. Поліщук та М.В. Галіченко [35] досліджували релігійність студентів на Херсонщині. Вони вирішили перевірити результати дослідження минулих років, які проводилися викладачами Херсонського державного університету. Дослідники прийшли до висновку, що більшість молоді переконані у необхідності релігії для сучасної людини, проте тим не менш наявна тенденція до зростання кількості невіруючих.

Н. В. Венцель [36] досліджує питання релігійності з точки зору її впливу на розвиток світ-системи в умовах глобалізації. Він стверджує, що релігія – це вагомий фактор розвитку суспільного життя, так як орієнтує (або ні) суспільство на прогрес, модернізацію всіх сфер життя та інноваційні шляхи вирішення нагальних проблем людства.

Релігійність сучасної молоді певним чином відображає стан релігійності суспільства, до якого вона належить, і точно від релігійності молоді залежить майбутнє релігій у конкретному соціальному середовищі.

Загальнонаціональні дослідження релігійності дають змістовну інформацію щодо макротенденцій релігійного аспекту суспільного життя, проте дуже важливо поряд із ними проводити регіональні соціологічні дослідження. Україна за час свого існування знаходилася під впливом різних країн та культур, тому цінним стає вивчення особливостей релігійних орієнтацій молоді Донецької області, на прикладі студентів ДонНТУ.

2.3 Методологічні і методичні основи дослідження феномену релігійності

О. Г. Бортнікова [37] виділяє такі методологічні моделі дослідження явища релігійності: еволюційний динамічний підхід, концепція генетичного структуралізму та структурно-функціональний підхід. Перший концепт дозволяє прослідкувати історичну мінливість релігій, їхній розвиток, трансформації, що не є головним для нашого дослідження.

Концепція генетичного структуралізму, представниками якої є П. Бурд'є і В. Діла, вивчає релігію скрізь призму соціального простору, де виділяється поле (базисна, самостійна частина простору), яке конституюється властивостями індивідуальних і колективних агентів, відмінності яких створюють своєрідну структуру «сил». Зі свого боку, ці сили формують певні силові відносини, які структурують соціальну дійсність.

Для цілей нашого дослідження адекватним буде спиратися на структурно-функціональний підхід. Ключовими постатями структурного функціоналізму

заслужено вважаються такі науковці, як Т. Парсонс, Р. Мертон. Згідно з цією теорією, джерелом релігії постає суспільство, яке за допомогою різних соціальних дій задовольняє власні потреби. Основа релігії не її теоретичний, догматичний зміст, а практична наповненість – релігійна діяльність, яка складається з дотримання конкретних релігійних культів, обрядів.

Загалом релігію треба розглядати не скрізь характеристики, які їй властиві, а через соціальні інститути, які є сукупністю способів і засобів реалізації задоволення потреб суспільства. Тобто ключовим є виявлення функцій, які виконує релігія, що виражається також у конкретних діях окремих індивідів та суспільства в цілому. Системи релігії частково детермінують поведінку людей, видозміну самої соціальної структури.

З методологічної точки зору деякі науковці помилково визнають вияви зовнішньої релігійності як індикатори внутрішньої. Таке розмежування дослідники називають по-різному, частіше за все «дихотомічними парами: «первинна – вторинна» (У. Кларк); «внутрішня і зовнішня релігійність» (Р. Адорно); «інтерналізована – інституціолізована» (Г. Оллпорт); «заснована на особистому досвіді – заснована на підкоренні загально визнаним нормам» (Р. Аллен та Б. Спілка) тощо» [38].

Тож, при дослідженні релігійності варто виділяти критерії релігійності, які спрямовані на визначення релігійної самоідентифікації молодого людини й активності вияву її релігійної поведінки (рис. 2.2).

Нижче на рисунку 2.2 зображено, яким чином буде досліджуватися рівень релігійності студентської молоді ДВНЗ «ДонНТУ».

Критеріями дослідження виступають показники самооцінки релігійності студентів, їхня конфесійна приналежність як індикатори релігійної самоідентифікації.

Анкета нашого дослідження міститиме запитання, в яких студентам буде запропоновано ідентифікувати себе як віруючого/невіруючого, а також надати оцінку рівню власної релігійності за семибальною шкалою, де 1 – надзвичайно релігійний, а 7 – надзвичайно нерелігійний.

Отримані відповіді під час обробки будуть поділені на групи задля зручності класифікації студентів за цією ознакою.

Також окремо респонденти матимуть відповісти на запитання, покликані перевірити істинність їхньої релігійної самооцінки. Ці запитання стосуватимуться окремих об'єктів віри, які є основою християнського віровчення, а також елементів віровчень інших релігій.

Практичні вияви релігійної поведінки будуть зафіксовані у вигляді відповідних запитань в анкеті стосовно відвідування релігійних установ, організацій, практики читання молитов, святкування релігійних свят тощо.

Окремі запитання анкети стосуватимуться релігійного виховання, яке отримували респонденти вдома, з метою виявити, як саме впливає рівень релігійності сім'ї, в якій виховувалась молода людина, та виховання у релігійному дусі на її релігійність.

Метою дослідження виступатиме виявлення протиріч у відповідності культових практик молоді рівню їх релігійної самоідентифікації.

За ствердженням С. С. Яремчук, культова поведінка, яку можна емпірично зафіксувати, як критерій дослідження релігійності часто критикується науковцями. Основним аргументом виступає та обставина, що мотивація до дії у кожного індивіда різна, і тому не завжди може свідчити про рівень релігійності. До активних релігійних дій людину можуть спонукати традиції, потреба в спілкуванні, честолюбство, власні корисні потреби [4].

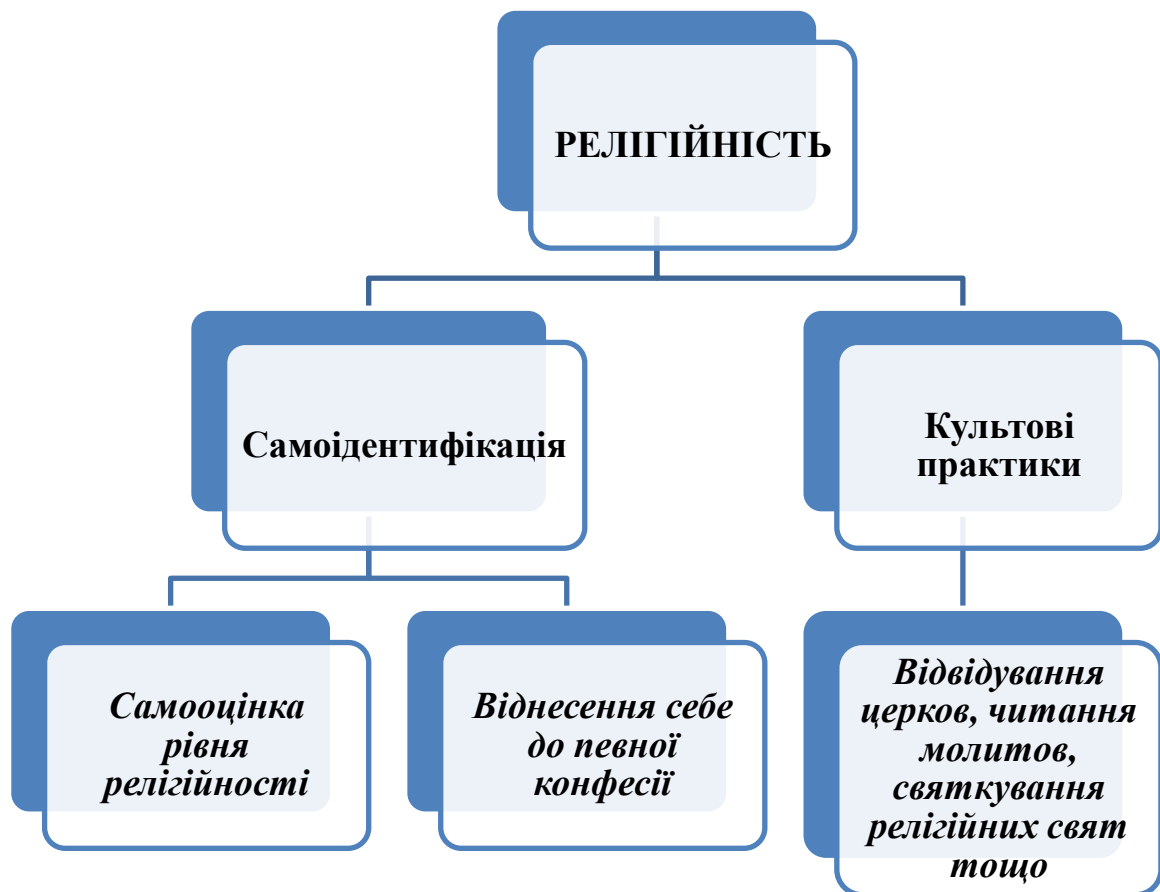

Рисунок 2.2 – Критерії дослідження релігійності

Тому під час дослідження релігійності необхідно враховувати не тільки прояви релігійної поведінки, але й фіксувати мотивацію цих дій, особливості вірувань та особистісну релігійну самоідентифікацію. Задля визначення релігійної самоідентифікації буде запозичено деякі питання опитувальника «Релігія», яку використовував Київський міжнародний інститут у рамках програми ISSP (Програма міжнародного соціального дослідження) [39].

Дана міжнародна програма вже протягом двадцяти п'яти років проводить опитування у 45 країнах Північної та Південної Америки, Європи, Південної Африки, Азії. Дослідження проходять з соціально значущих питань сучасності. Головною вимогою до розробки опитувальника і відбору респондентів є можливість еквівалентно передати зміст питань усіма мовами країн-учасниць.

Польове дослідження за модулем «релігія» відбувалося за випадковою вибіркою, і кількість респондентів склала 2036 чоловік, що повністю

репрезентують населення України віком від 18 років за усіма демографічними, регіональними та освітніми показниками.

Перші запитання опитувальника «Релігія» за програмою ISSP стосуються самооцінки рівню релігійності, особливостей релігійних уявлень, і ми також наведемо їх на початку нашої анкети. Питання цього ж опитувальника з розділу «Релігійні практики» (практикування молитов, відвідування релігійних служб, читання релігійної літератури) слугуватимуть індикаторами ступеню активності релігійної поведінки.

РОЗДІЛ 3 ПІЛОТАЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ РЕЛІГІЙНОСТІ НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТСТВА ДВНЗ «ДОННТУ»

3.1 Програма дослідження релігійності студентської молоді ДонНТУ

3.1.1 Методологічний розділ

Проблемна ситуація. Питання релігійності населення цікавить багатьох науковців, що пояснюється глобалізацією усіх сфер життя, секуляризацією, появою нових релігійних організацій та течій. У свою чергу, релігія завжди була важливою соціальною інституцією з-поміж інших, тому що виконує ряд важливих специфічних функцій, які є невід’ємною складовою повноцінного функціонування суспільного життя [40].

Молодь відрізняється від інших категорій населення тим, що знаходиться у постійних пошуках можливостей для самореалізації, орієнтирів у житті, вибудовує власну ієрархію цінностей. На формування молодого людини впливає багато чинників, одним з яких є релігія як інститут соціалізації. Від того, якою мірою кожна молода людина буде занурена у релігійне життя, залежить не тільки її власне існування, а й загалом функціонування усіх сфер суспільства.

За ствердженням Н. Пивоварової [41], релігійна людина має своєрідний морально-етичний кодекс, який спрямовує її дії. Ті, хто визнає себе віруючим, гостріше реагують на несправедливість, прояви девіантності, негативні соціальні проблеми, такі як проституція, хабарництво, мають більш тверді переконання, а також є вимогливішими до власної поведінки.

Цікавим є вивчення того, як самі молоді люди визначають релігійність для себе, її цінність та місце у власному житті. Важливим стає визначення через соціологічне дослідження рівня релігійності молоді, їхньої власної релігійної самоідентифікації, а також співвідношення суб’єктивної оцінки релігійності молодого людини з її релігійними практиками.

Фактори, що впливають на релігійність сучасної молоді, можна розділити на об’єктивні і суб’єктивні. До об’єктивних відносяться релігійність батьків, виховання дитини, ведення курсу історії релігії в навчальних закладах,

компанія однолітків, сімейні релігійні традиції тощо. Суб'єктивними факторами є особисті внутрішні переконання індивіда та потреба у вірі.

Об'єкт: студенти 1-4 курсів ДВНЗ «ДонНТУ» як представники сучасної української молоді.

Предмет: релігійність молоді за показниками самоідентифікації та релігійною поведінкою.

Мета: вивчення релігійної самоідентифікації студентської молоді і рівня її відповідності релігійній поведінці.

Завдання:

- 1) вивчити теоретико-методичну літературу з проблем релігійності молоді;
- 2) виявити рівень релігійності батьків (інших родичів) та розглянути її можливий вплив на формування релігійності кожного з опитаних студентів;
- 3) дослідити рівень релігійної самоідентифікації і виконання релігійних обрядів, дотримання традицій (практичне втілення релігійності).

Основна гіпотеза: релігійність молоді знаходиться на невисокому рівні, що виявляється скоріше у недотриманні культової поведінки, аніж у суб'єктивній релігійній самоідентифікації.

Допоміжні гіпотези:

- 1) молоді люди в сучасному світі все рідше звертаються за допомогою і підтримкою до батьків;
- 2) зникли традиції релігійних свят в сім'ях;
- 3) молоді люди не звикли звертатися за допомогою до Бога, так як не отримали релігійного виховання вдома.

Теоретична інтерпретація основних понять. За визначенням соціолога В. Т. Лісовського, «молодь – покоління людей, що проходять стадію соціалізації, засвоюють, а в певному віці вже засвоїли, освітні, професійні, культурні й інші соціальні функції. Залежно від конкретних історичних умов вікові критерії молоді можуть коливатися від 16 до 35 років» [42].

Згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді», молодь – це громадяни України віком від 14 до 35 років [43].

Релігія — віра, особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

Релігійність молоді — ступінь прилучення молоді до релігійних цінностей і систем, форма або ступінь релігійної свідомості, досвіду та поведінки молоді.

Релігійне виховання — форма виховного впливу на особистість, покликанням якої є формування поглядів на релігію як найвищу духовну цінність [44].

Всіх віруючих людей можна розділити на дві групи: активні і пасивні. Активні віруючі — це ті, які, по-перше, регулярно ходять до церкви, по-друге, дотримуються заповідей. Пасивні віруючі просто вірять в існування Бога, не дотримуючись при цьому релігійних заповідей і традицій.

Емпірична інтерпретація основних понять. *Емпіричні індикатори поняття «релігійна самоідентифікація»:*

- 1) ідентифікація себе як віруючого/невіруючого;
- 2) віросповідання;
- 3) самооцінка рівню релігійності;
- 4) ставлення до бога;
- 5) особливості вірувань;

Емпіричні індикатори поняття «релігійна поведінка»:

- 1) частота відвідувань релігійних організацій;
- 2) частота молитов;
- 3) святкування релігійних свят;
- 4) дотримання релігійних традицій.

3.1.2 Методичний розділ

Методи збору інформації. Анкетне опитування є найбільш розповсюдженим та ефективним кількісним соціологічним методом збору

первинної емпіричної інформації, який дозволяє у короткі терміни та із залученням незначної кількості людських і матеріальних ресурсів.

До методу анкетного опитування дослідник звертається у тому випадку, коли тема дослідження є не тільки актуальною, але й вже достатньо вивченою, проте має певні аспекти, які потребують уточнення. Тоді опитування з використанням грамотно складеної анкети стає ефективним інструментом для отримання емпіричної бази, яка підтвердить або спростує гіпотези дослідження. Саме тому визначальним на початкових етапах підготовки проведення дослідження є розробка валідної та надійної анкети.

Анкетне опитування має низку переваг перед іншими кількісними і якісними соціологічними методами збору інформації. Так, наприклад, якщо обирати між інтерв'ю та анкетною, очевидним є те, як уже вище наголошувалося, проведення інтерв'ю потребує більше часу як на саме опитування, так і на обробку отриманих даних. Анкетне опитування, зі свого боку, може за більш короткі строки охопити більшу аудиторію.

Складання гарної анкети потребує вправності, умінь та фахових знань дослідника, тому що невірно складена анкета гарантовано дає завідомо невірні результати, які характеризуються низькою репрезентативністю.

Сучасність диктує свої правила, тому швидко набирає популярність опитування в онлайн форматі. Використання онлайн-платформ для опитування має наступні переваги: скорочуються витрати на роздрукування роздаткового матеріалу, зникає необхідність організації опитування (пошук респондентів, вільного часу), значно спрощується обробка отриманих результатів завдяки зручному функціоналу більшості онлайн-платформ для опитування.

Проте можна зазначити й мінуси онлайн-опитування. Опитування залежить від доступу до інтернету, тому коло респондентів значно звужується. До того ж люди з вадами зору та інвалідністю також виключаються із переліку потенційних респондентів. Також можливі технічні збої можуть призвести до втрати або зміни вже отриманої інформації. Повільне завантаження сторінок впливатиме на процес опитування [45].

Ресурсом для проведення нашого анкетного онлайн-опитування було обрано Google Форми [46]. Ця платформа дозволяє організувати швидкий збір необхідної емпіричної інформації. Корисною функцією є можливість обирати тип запитання: просте запитання з текстовою відповіддю, метрична шкала, сітка, а також один або декілька варіантів відповіді.

Також зручною функцією є надання доступу до редагування анкети та результатів необхідній кількості людей (в нашому випадку, керівнику роботи).

Інструментарій: формалізована анкета.

Вибірка: у дослідженні генеральною сукупністю молоді виступають студенти Донецького національного технічного університету 1-4 курсів денної форми навчання ОКР «бакалавр» п'яти факультетів університету. Анкету заповнили 55 респондентів 1-4 курсів, похибка вибірки склала 12,84%.

3.1.3 Інструментарій для анкетного опитування

Анкета

Шановний(а) учасник(ця) дослідження!

Будемо Вам щиро вдячні, якщо Ви відповісте на питання нашої анкети. Для того, щоб заповнити анкету, обведіть кружечком варіант відповіді, який відповідає Вашій думці, чи напишіть відповідь самостійно, де це передбачено. Після заповнення анкети просимо Вас надати її організатору опитування. Опитування є анонімним.

Заздалегідь дякуємо Вам за участь!

1. Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?

Якщо Ваша відповідь 3 або 4, переходьте до 3 питання.

- 1) так
- 2) скоріше так, ніж ні
- 3) швидше ні, ніж так
- 4) ні

2. До якої релігії Ви себе відносите?

- 1) православ'я

- 2) греко-католицизм
- 3) буддизм
- 4) іслам
- 5) інша _____

3. Як би Ви оцінили рівень своєї релігійності?

- 1) надзвичайно релігійний
- 2) дуже релігійний
- 3) помірно релігійний
- 4) наскільки релігійний, настільки і не релігійний
- 5) помірно не релігійний
- 6) дуже не релігійний
- 7) надзвичайно не релігійний
- 8) важко відповісти

4. Яке твердження найбільш влучно виражає Ваше ставлення до Бога?

- 1) Я не вірю у персоніфікованого Бога, але вірю в існування деякої Вищої Сили
- 2) Я помічаю, що іноді вірю в Бога, а іноді не вірю
- 3) Хоч деколи я сумніваюсь, але відчуваю, що дійсно вірю в Бога
- 4) Я не сумніваюсь в існуванні Бога
- 5) Важко сказати

5. Чи вірите Ви у:

Об'єкт віри	Варіанти відповідей				
<i>Життя після смерті</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати
<i>Рай</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати
<i>Пекло</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати
<i>Релігійні дива</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати

6. Чи вірите Ви у:

Об'єкт віри	Варіанти відповідей				
<i>Реінкарнацію (багатократне народження в цьому світі)</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати
<i>Нірвану</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати
<i>Надприродні сили та можливості померлих предків</i>	1) Безумовно вірю	2) Скоріше вірю	3) Скоріше не вірю	4) Безумовно не вірю	5) Важко сказати

7. Наскільки часто Ви молитесь?

1) ніколи	7) майже кожного тижня
2) не кожного року	8) кожного тижня
3) можливо, раз чи два на рік	9) декілька разів на тиждень
4) декілька разів на рік	10) кожного дня
5) можливо, раз на місяць	11) декілька разів на день
6) декілька разів на місяць	

8. Як часто Ви відвідуєте релігійні установи, організації?

1) щотижня	4) був кілька разів у житті
2) 2-3 рази на місяць	5) ніколи не був
3) кілька разів на рік	

9. Чи відзначаєте Ви релігійні свята?

- 1) так 2) ні

10. Чи відзначають релігійні свята у Вашій сім'ї?

- 1) так 2) ні

11. Ви читаєте релігійну літературу?

- 1) так 2) ні

12. Чи хотіли б Ви вступити в шлюб за релігійним обрядом?

- 1) так 2) ні

13. До кого би Ви звернулися за допомогою у важкій ситуації?

- 1) до батьків
2) до друзів
3) до психолога
4) до священнослужителя
5) діяв би самостійно
6) інше _____

14. Чи дотримуетесь Ви релігійних обрядів (причастя, сповідь тощо) ?

- 1) обов'язково, строго, регулярно
2) намагаюся дотримуватися найголовніших
3) не дотримуюся

15. Чи дотримуються релігійних обрядів у Вашій сім'ї?

- 1) обов'язково, строго, регулярно
2) намагаються дотримуватися найголовніших
3) не дотримуються

16. Наскільки Ви оцінюєте свою сім'ю як релігійних людей?

Позначте один з 5 балів на шкалі, де цифри збільшуються в порядку зростання релігійного почуття:

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

Нерелігійні

Релігійні

17. Чи отримували Ви вдома релігійне виховання?

- 1) так 2) ні 3) важко відповісти

18. Вкажіть, будь ласка, Вашу стать:

- 1) чоловік 2) жінка

19. Скільки Вам років? _____

20. На якому курсі Ви навчаєтесь?

- 1) 1 курс 2) 2 курс 3) 3 курс 4) 4 курс

Дякуємо за участь!

Зупинимося більш детально на питаннях анкети, а саме на завданнях, які вони виконують. Умовно анкету можна поділити на блоки, які містять в собі питання, що слугують емпіричними індикаторами дослідження релігійності.

Так, перші шість запитань – це перший блок, який дає змогу респондентам дати суб'єктивну оцінку власної релігійності, ідентифікувати себе як релігійного чи навпаки.

Питання 7-9, а також 11-14, являють собою блок запитань щодо дотримання релігійних практик.

Запитання 10, 15-17 було включено в анкету з метою визначення рівню релігійності сім'ї респондента. Останні запитання 18-20 є «демографічним» блоком.

Для виявлення тієї частки людей, які самі вважають себе віруючими, респондентам було поставлено перше питання.

Третє питання виявляє, на якому рівні знаходиться релігійність молодих людей на їх власну думку. Друге запитання внесено в анкету для дослідження конфесійного різноманіття респондентів, задля виявлення найбільш поширеної релігії серед студентства.

Четверте запитання необхідне для того, аби з'ясувати чистоту вірувань респондентів, особливо тих, які визначили себе православними. Питання 5-6 виявляють особливості релігійних вірувань респондентів, а саме рівень їхньої віри у головні православні об'єкти і в елементи вірувань інших релігій.

Запитання щодо релігійних практик виявляють або частоту виконання того чи іншого елементу культової поведінки, або її виконання в принципі.

Інформація щодо релігійності сім'ї та релігійного виховання буде отримана з відповідей на 10, 15-16 запитання анкети.

Анкета пройшла апробацію, під час якої було виявлено деякі неточності формулювань питання, а також суперечності у варіантах відповідей. Усі виявлені помилки виправлено і створено електронну версію анкети [47] для подальшого онлайн-опитування.

3.2 Результати пілотажного дослідження та їхня інтерпретація

Участь в онлайн-опитуванні серед студентів 1-4 курсів ДВНЗ «ДонНТУ» взяло 55 осіб, серед яких 22 респондента навчаються на 4 курсі, 14 – на 3 курсі, 10 – на 2 курсі та 9 на 1 курсі. Поділ за статтю такий: 35 жінок і 20 чоловіків.

Перше питання на виявлення релігійного самовизначення молоді показало, що 21,4% опитуваних вважають себе релігійними. Невпевнену релігійну позицію мають люди, які на питання «Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?» відповіли «скоріше так, ніж ні» (39,3%) і «швидше ні, ніж так» (26,8%), 12,5 % респондентів не вважають себе віруючими.

Хоча на попереднє запитання менше чверті опитуваних визнали себе віруючими, на питання, яке покликане дослідити конфесійне різноманіття, відповіло 44 людини, що, зі свого боку, певно, свідчить про те, що навіть не до кінця переконана у власній вірі молодь все одно схильна відносити себе до кола adeptів тієї чи іншої релігії. Розподіл за віросповіданням має наступні показники: 88,6% людей відносять себе до православ'я, 4,5% – греко-католики. Також було отримано і свої варіанти відповіді, зокрема: «ни к какой», «агностик», «верю, что Иисус был». Можливо, що до православних відносять себе всі, хто був охрещений ще немовлям, але, на жаль, окреме питання питання «Чи є ви хрещеним» не було своєчасно включено до анкети.

Респондентам було запропоновано позначити за семибальною шкалою, наскільки вони релігійні. Більшість опитуваних обрали варіант відповіді «помірно релігійний» (3 бали) – 34%, «помірно не релігійний» (5 балів) – 24,5%, «дуже не релігійний» (6 балів) і «надзвичайно не релігійний» (7 балів) обрали однакова кількість людей – 9,4%. Максимальні варіанти обрали небагато респондентів: «надзвичайно релігійний» (1 бал) – 1,9%, «дуже релігійний» (2 бали) – 7,5%; 13,2% вважають, що вони «наскільки релігійні, настільки і не релігійні» (4 бали).

Умовно респондентів за відповідями можна поділити на 4 групи: високий рівень релігійності – варіанти відповідей 1 і 2 бали, середній рівень – 3 бали,

низький рівень – 4 і 5, а також надзвичайно низький рівень релігійності – 6 і 7 бали. Тоді відбувається певна зміна у поділі, що відображено на рисунку 3.1.

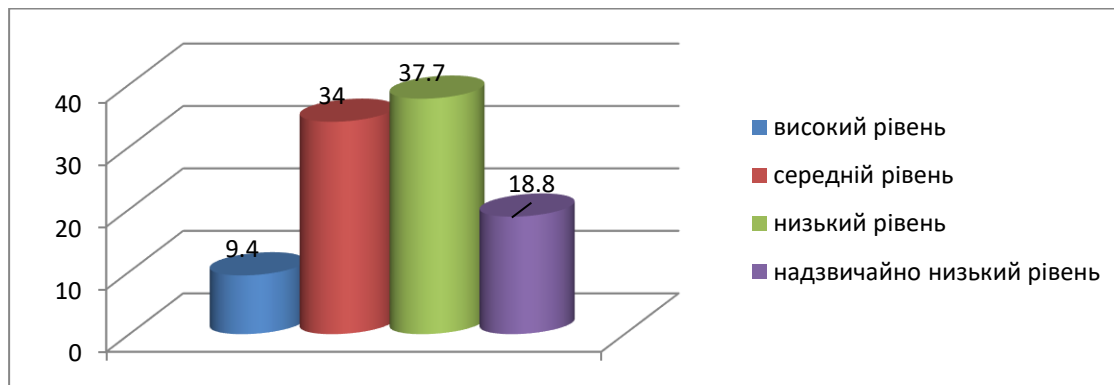

Рисунок 3.1 – Самооцінка рівню релігійності

Запитання щодо особливостей вірувань у бога, а саме – яке з перелічених тверджень відображає їхнє ставлення до бога, дало наступні результати. Більшість респондентів (34%) не вірять у персоніфікованого бога, проте вірять у якісь вищі сили. Вагаються між вірою та невір'ям стільки ж респондентів, скільки беззаперечно вірять в існування бога – 23,6%. Сумніваються щодо існування бога – 16,4% опитуваних.

Таблиця 3.1 – Розподіл відповідей питання «Яке твердження найбільш влучно виражає Ваше ставлення до Бога?»

Варіанти	%
Я не вірю у персоніфікованого Бога, але вірю в існування деякої Вищої Сили	34,5
Я помічаю, що іноді вірю в Бога, а іноді не вірю	23,6
Хоч деколи я сумніваюсь, але відчуваю, що дійсно вірю в Бога	16,4
Я не сумніваюсь в існуванні Бога	23,6
Важко сказати	5,5

Найголовнішою характеристикою по-справжньому релігійної людини, а особливо православного християнина (яких більшість серед респондентів), є

віра в існування Бога. Достатньо невисокий (23,6%) відсоток людей, які не мають в цьому сумніву, може підтвердити факт наявності низького рівню релігійності молоді.

Щодо інших елементів віровчення було поставлено запитання стосовно віри у рай і пекло, релігійні дива і життя після смерті. Відповіді розподілилися таким чином: у життя після смерті скоріше вірять більшість опитуваних – 23 людини, у рай скоріше вірять 19 опитуваних, у пекло – 20, у релігійні дива – 15. Варто зазначити, що рай, пекло і релігійні дива є невід’ємним компонентом віри як для православних, так і для греко-католиків, до яких сумарно віднесли себе 41 особа з опитаних. Змістовніше відповіді можна побачити у таблиці 3.2 нижче.

Таблиця 3.2 – «Чи вірите Ви у:»

Елемент віровчення	<i>Варіант відповіді, чол.</i>				
	<i>Безумовно вірю</i>	<i>Скоріше вірю</i>	<i>Скоріше не вірю</i>	<i>Безумовно не вірю</i>	<i>Важко сказати</i>
Життя після смерті	9	23	14	4	4
Рай	9	19	16	6	3
Пекло	9	20	16	6	2
Релігійні дива	12	15	14	9	4

Відповіді на це питання підтверджують невисокий рівень релігійності опитаних, навіть якщо вони визначають себе як належних до певної конфесії.

Крім запитання щодо християнських елементів віровчення, в анкету також було внесено запитання щодо об’єктів віри інших релігій, такі як реінкарнація, нірвана, надприродні сили та можливості предків, які безумовно не визнаються православними і католиками. Результати наведені у табл. 3.3.

Таблиця 3.3 – «Чи вірите Ви у:»

Елемент віровчення	<i>Варіанти відповіді, чол.</i>				
	<i>Безумовно вірю</i>	<i>Скоріше вірю</i>	<i>Скоріше не вірю</i>	<i>Безумовно не вірю</i>	<i>Важко сказати</i>
Реінкарнація душі (повторне народження)	9	21	9	4	10
Нірвана	1	5	18	8	18

Кінець табл. 3.3

Надприродні сили та можливості предків	13	21	8	7	6
--	----	----	---	---	---

Тож, виходячи із вищенаведених результатів, ми можемо прийти до висновку, що вірування респондентів як у християнські, так і нехристиянські елементи віровчення відрізняються низькими показниками «безумовної віри», що є логічним при низькому рівні релігійності загалом.

Блок питань стосовно релігійних практик молоді мав на меті висвітлити рівень об'єктивованої релігійності, практичного відображення вірувань респондентів. Гіпотеза дослідження, як уже зазначалося, стверджує, що молодь загалом не дотримується основних релігійних практик.

Перше питання «Наскільки часто Ви молитесь?» має одинадцять варіантів відповідей, з яких можна виокремити п'ять груп респондентів, які *ніколи не моляться або майже ніколи* (варіанти «ніколи» і «не кожного року»), *дуже рідко* («можливо, раз чи два на рік» і «декілька разів на рік»), *рідко* («можливо, раз на місяць» і «2–3 рази на місяць»), *часто* («майже кожного тижня», «кожного тижня» і «декілька разів на тиждень») і *дуже часто моляться* («кожного дня» і «декілька разів на день») (див. таблицю 3.4).

Таблиця 3.4 - «Наскільки часто Ви молитесь?»

Група за частотою молитов	Відповіді, %
Ніколи не моляться або майже ніколи	34,5
Дуже рідко моляться	30,9
Рідко моляться	14,5
Часто моляться	11,5
Дуже часто моляться	9,1

Як ми можемо бачити, за результатами опитування більшість респондентів не втілюють практику молитов. Наступне питання (таблиця 3.5)

дає нам інформацію щодо частоти відвідувань релігійних організацій. Абсолютна меншість респондентів відвідує церкву часто.

Таблиця 3.5 - «Як часто Ви відвідуєте релігійні установи, організації?»

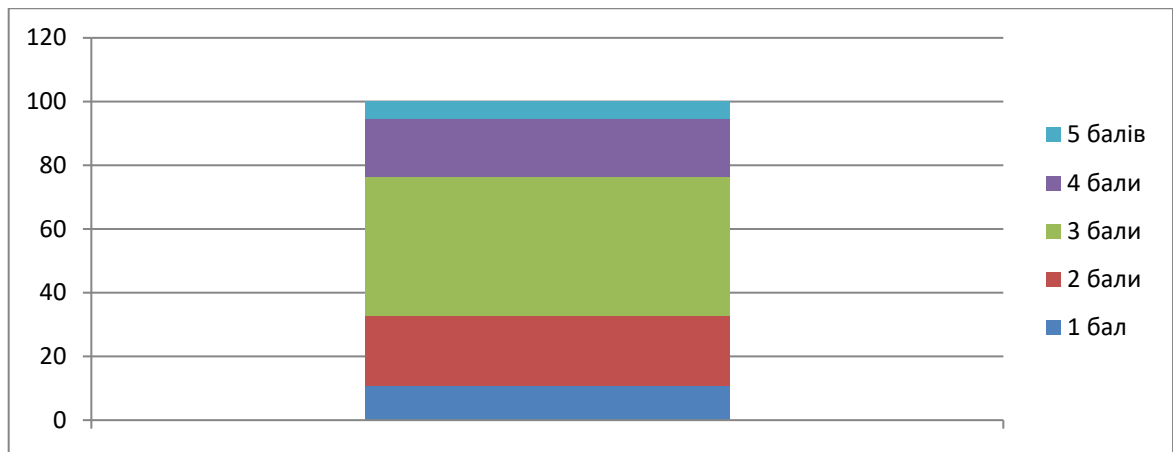
Варіанти відповідей	Відповіді, %
Щотижня	1,8
2-3 рази на місяць	1,8
Кілька разів на рік	56,4
Був кілька разів у житті	38,2
Ніколи не був	1,8

90,9% респондентів не читають релігійну літературу. 60,4% не хотіли би вступати у шлюб за релігійним обрядом, 32,1% хотіли би, 1,9% респондентів уже перебувають у шлюбі за релігійним обрядом, по 1,9% набрали такі варіанти як «не задумувалась», «тяжело ответить», «можливо».

На запитання «Чи дотримуєтеся Ви релігійних священнодій, обрядів та звичаїв (причастя, сповідь, освячення води, їжі, речей тощо)?» 58,2% відповіло «Намагаюся дотримуватися найголовніших», 41,8% – не дотримуються.

Релігійні свята святкує 70,9% опитаних, у 83,6% сім'ї також відзначають релігійні свята.

Молодим людям було поставлено декілька питань щодо релігійного виховання та загалом релігійності їхніх сімей. Виявилося, що 43,6% респондентів оцінюють свої сім'ї як середньо релігійних (рисунок 3.2).

**Бали розміщено у порядку зростання, де 1 бал – не релігійні, 5 балів – дуже релігійні*

Рисунок 3.2 – Наскільки Ви оцінюєте свою сім'ю як релігійних людей

60% молоді стверджують, що не отримували вдома виховання на засадах релігії, 29,1% не змогли дати відповідь, і 10,9% – на їхню думку, отримували релігійне виховання.

На запитання «Чи дотримуються релігійних обрядів у Вашій сім'ї?» відповіді отримали наступні: 74,5% респондентів стверджують, що в їхній сім'ї намагаються дотримуватися найголовніших обрядів, 25,5% – не дотримуються.

За допомогою у важкій життєвій ситуації звернулися би до священнослужителя лише 3,7% респондентів (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6 – До кого би Ви звернулися за допомогою у важкій ситуації?

Варіанти відповідей	Відповіді, %
До батьків	51,9
До друзів	29,6
До психолога	3,7
До священнослужителя	3,7
Діяв(ла) би самостійно	33,3
До родини (Варіанти власних відповідей: «К мужу», «До родини», «Сім'ї», «К сестре, и молился» – по одному респонденту)	7,6

Отже, можна вважати, що молодь, яка не виховувалася вдома на релігійних засадах, навіть у свідомому віці, під час пошуків життєвих смислів, побудови ієрархії життєвих цінностей, не знайшла себе в релігії.

ВИСНОВКИ

Релігія – це досить складне комплексне поняття, і кожна наука знаходить власну дефініцію цьому феномену, акцентуючи увагу на тій її стороні, яка цікава тій чи іншій дисципліні.

Соціологія визначає релігію наступним чином: це історично сформована сукупність ритуальної поведінки, вірувань, норм і традицій, що мають своє вираження у ментальних установках, соціальній і релігійній діяльності людини, групи або суспільства загалом.

Підсумовуючи вищесказане, ми можемо прийти до висновку, що релігійність – це не менш складний, ніж релігія, феномен, визначення якому науковці різних напрямків дають специфічне, залежно від своїх дослідницьких переконань та цілей. Релігійність є свого роду виявом того, що означає релігія для конкретного індивіда, групи чи суспільства.

Розповсюдженою помилкою багатьох науковців є те, що досліджуючи зовнішні прояви релігійності, тобто емпірично фіксуючи релігійні дії, різноманітні культові практики, вони не беруть до уваги рівень внутрішньої релігійності людей, особливості їхніх вірувань та мотивацію до дій. Тому що, за ствердженням Е. Гідденса, не кожна людина, яка ходить по неділям до церкви, має високий рівень релігійності. Так, її може спонукати до цих дій бажання соціальних комунікацій, якісь власні корисні потреби або звичайна звичка.

Важливим моментом є те, що загалом релігійність передається від одного покоління до іншого. А отже, у високо релігійній сім'ї найчастіше виростають та виховуються діти, які у майбутньому також матимуть високі показники релігійності. Відповідно, у сім'ї з невисокими показниками релігійності діти не отримують релігійної соціалізації, а тому дуже ймовірно, що вони стають також не дуже релігійними.

Серед багатьох науковців поширена думка, що релігійна ситуація в Україні характеризується секуляризацією всіх сфер життя, еклектизмом вірувань, розповсюдженням такого явища, як причислення себе до так званих «popes», тобто якась кількість населення не відносить себе до конкретної

конфесії, а просто вірить в існування якихось вищих сил. У той же час, традиційно українці сповідували православ'я, тому певна частка населення, не вважаючи себе релігійними, все одно відносить себе до православ'я, продовжуючи вести достатньо світський спосіб життя і не маючи чітких знань зі специфіки цієї конкретної релігії, її догм, норм, основних постулатів.

Останнє дослідження релігійності українського населення, проведене Центром Разумкова, констатує достатньо високий рівень релігійності – 72%. Слушно зауважити, що у респондентів 18-29 років цей показник є найменшим серед інших вікових груп.

Можна зробити певні висновки щодо нашого пілотажного дослідження – онлайн-опитування студентів ДВНЗ «ДонНТУ».

Рівень релігійності студентів ДВНЗ «ДонНТУ» знаходиться на низькому рівні. Лише 21,4% молоді вважають себе релігійними. Низький рівень показнику релігійної самоідентифікації підтвердило наступне запитання, де було виявлено низький рівень релігійності студентів. Можливо, на це явище вплинула відсутність релігійного виховання: 60% респондентів стверджують, що не виховувалися вдома у релігійному дусі, і лише 10,9% – отримували таке виховання.

88,6% опитаних відносять себе до православ'я, що скоріше є даниною національним традиціям, ніж твердою релігійною позицією.

Запитання щодо особливостей релігійних вірувань та уявлень респондентів отримали результати, які не суперечать виявленим вище тенденціям. Переконаних в існуванні бога, що є основним постулатом православного віровчення, налічується 23,6%. Так само невисокі показники абсолютної віри в такі елементи православ'я: у життя після смерті – 9 осіб, у рай – 9, у пекло – 9, у релігійні дива – 12.

За результатами опитування можна скласти типовий портрет нашого респондента, студента ДВНЗ «ДонНТУ» – представника молодого покоління – за показниками релігійних практик. Так, він або вона ніколи або майже ніколи не молиться, відвідує церкву кілька разів на рік, не читає релігійну літературу і

не хоче вступати у шлюб за релігійним обрядом. Проте святкує релігійні свята, певно, під час яких і відвідує релігійну установу.

Отже, низький рівень позитивної релігійної самоідентифікації молоді (ідентифікація себе як віруючого) підтверджується особливостями вірувань респондентів, відсутністю дотримання основних релігійних практик.

Тож, перша гіпотеза дослідження («релігійність молоді знаходиться на невисокому рівні, що виявляється скоріше у недотриманні культової поведінки, аніж у суб'єктивній релігійній самоідентифікації») була спростована. Низький рівень релігійності молоді, тобто її ідентифікація себе як віруючого і/або релігійного співвідноситься з недотриманням основних релігійних практик, що не виявляє собою протиріч, які дослідження мало на меті виявити.

Щодо допоміжних гіпотез дослідження, отримано такі результати:

1) більшість молоді насправді за допомогою та підтримкою звертаються саме до батьків (51,9%);

2) традиції релігійних свят не зникають у родинах, 70,9% опитаних студентів святкують релігійні свята, у 83,6% їх відзначають і їхні сім'ї.

3) молоді люди дійсно не звертаються до бога за допомогою, і лише 10,9% респондентів отримували вдома релігійне виховання.

Загалом, якщо дитина народжується і зростає в релігійній родині, то вона неодмінно отримує релігійну соціалізацію у тому числі. Тому закономірним є той факт, що ймовірно ті, хто виховувався у нерелігійних сім'ях, у подальшому продовжить вести більш світське життя.

Отже, за результатами нашого опитування ми можемо зробити висновок, що секуляризація, тобто процес відсторонення від релігійного на користь більш світського способу життя, є поширеним явищем.

Секуляризована людина, можливо, і не вважає себе віруючою, але все одно відносить себе до певної конфесії. Вона не відкидає повністю релігію, але її вплив на буденне життя відчувається все менше і меншу роль [48].

У процесі обробки отриманої емпіричної інформації з'явилося логічне питання для подальших досліджень, а саме: яка у молоді мотивація до святкування релігійних свят при об'єктивно низьких показниках релігійності.

Частково відповідь на це запитання ми знаходимо у Кетрін Ваннер, яка вивчає українську культуру, національні особливості. Вона написала книгу «Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine» [49], в якій говориться про те, що святкування такого свята, як Великдень, за суттю своєю виходить далеко за межі релігійної традиції, і це свято є своєрідним культурним феноменом [50]. Зустріч усієї родини під час Великодня дає можливість поспілкуватися, дізнатися останні новини кожного члена сім'ї, просто гарно провести час, з'їсти традиційні пасхальні страви – варені яйця, пофарбовані яскравими барвами, розмальовані орнаментом, а також паски – солодка здобна страва, яка покривається білою глазур'ю та прикрашається різними їстівними присипками. Усі ці їства освячуються у церкві та подаються до щедрого родинного столу [50]. Тож, святкування релігійних свят якоюсь мірою просто данина українським традиціям, а також гарна нагода для соціальних комунікацій.

Цікавим для наступних досліджень було би також прослідкувати, як корелюється рівень релігійності молоді з її щоденними практиками, ієрархією цінностей. Для чистоти дослідження варто було би поділити респондентів на дві групи, де одна має високу релігійність, інша ж – низьку. Важливими статистичними даними у такому випадку слугували би дані стосовно злочинності, девіантної поведінки, шлюбності тощо. Проте ці аспекти не входять у рамки даного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Муха О. Інтерв'ю. Соціологія релігії у світових іменах, європейських трендах та методологічних проблемах. *Релігія в Україні*. 2010. URL: <https://www.religion.in.ua/main/interview/5716-sociologiya-religiyi-u-svitovix-imenax-yevropejskix-trendax-ta-metodologichnix-problemax.html> (дата звернення: 10.04.2019).
2. Кисельов О. Чи світових релігій всього три? *Rellab*. 2017. URL: <http://rellab.org.ua/chy-svitovyh-religij-vsyogo-try/> (дата звернення: 10.04.2019).
3. Пивоварова Н. Релігійність як суспільний та особистісний феномен: огляд наукових підходів, дослідницькі проблеми. *Стратегія розвитку України: Наук. журнал*. Київ : Книжкове вид-во НАУ, 2007. С.585-596.
4. Яремчук С. С. Релігійність молоді: сутнісні характеристики та специфіка прояву. *Нова парадигма*. URL: http://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/news_files/yaremchuk_obgrunt._temi_diser.doc (дата звернення: 10.04.2019).
5. Яковець Л. М. Релігійна ідентичність як умова націєствердження в транзитному суспільстві. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2016. С. 56-59.
6. Козловський О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/library/kozlovski.pdf> (дата звернення: 23.05.2019).
7. Суятінова Л. О. Секуляризація в період трансформації суспільства в Україні. *Проблеми загальної та педагогічної психології*/ за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2003. С. 242 – 246.
8. Суятінова Л. Молодь, релігія і трансформація суспільства. *Соціальна психологія*. 2005. № 1 (9). С. 114-121.
9. Релігія та її соціологічна сутність. *Освіта.ua*. 2012. – URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/29615/> (дата звернення: 14.04.2019).
10. Вербець В. В. Соціологія релігії. URL: https://pidruchniki.com/10981205/sotsiologiya/sotsiologiya_religiyi (дата звернення: 14.04.2019).

11. Кравченко А. И. Социология религии Э. Дюркгейма. URL: https://studme.org/56397/sotsiologiya/sotsiologiya_religii_dyurkgeyma (дата звернення: 15.04.2019).
12. Гідденс Е. Соціологія. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/567-sotsologya-gdens-enton.html> (дата звернення: 15.04.2019).
13. Clifford Geertz. Religion as a Cultural System in his *The Interpretations of Cultures. Basic Books*, 1973. 478 с.
14. Вербець В. В. Релігія як соціальний інститут, її організаційні форми і функції. URL: https://pidruchniki.com/18800413/sotsiologiya/religiya_sotsialnyi_institut_organizatsiyni_formi_funktsiyi (дата звернення: 15.04.2019).
15. Релігія та мистецтво в системі культури. URL: https://pidruchniki.com/18980110/kulturologiya/religiya_mistetstvo_sistemi_kulturi (дата звернення: 15.04.2019).
16. Релігія та її значення в суспільстві. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/relig/21066/> (дата звернення: 15.04.2019).
17. Лубський В. І. Класифікація релігій. URL: https://pidruchniki.com/18060203/religiyeznavstvo/klasifikatsiya_religiy (дата звернення: 15.04.2019).
18. Conrad Hackett. Christians remain world's largest religious group, but they are declining in Europe. *Pew Research Center*. 2017. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/> (дата звернення: 15.04.2019).
19. Religious “Nones”. *Center for religion and civic culture*. URL: <https://crcc.usc.edu/topic/religious-nones/> (дата звернення: 16.04.2019).
20. Брік Т. Релігія як конкурентний ринок: від чого залежить церковна «вірність» українських парафіян. *Vox Ukraine*. 2018. URL: <https://voxukraine.org/uk/religiya-yak-konkurentnij-rinok-vid-chogo-zalezhit-tserkovna-virnist-ukrayinskih-parafiyan/> (дата звернення: 16.04.2019).
21. Створення помісної автокефальної православної церкви в Україні: що думають українці? RISU. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/sociology/71635/> (дата звернення: 17.05.2019).

22. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018pp. (інформаційні матеріали). 2018. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 17.05.2019).
23. Конфесійна структура населення України і створення православної церкви України: травень 2019. KIIS. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=1> (дата звернення: 17.05.2019).
24. Сальнікова С. А. Конструювання змісту, особливостей та рівнів вимірювання релігійності (за даними емпіричного соціологічного дослідження). URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/10/108-119__no-4__vol-35__2010__UKR.pdf (дата звернення: 17.05.2019).
25. Лебедев С. Религиозность: что считать критерием? URL: http://www.religare.ru/2_35080.html (дата звернення: 22.04.2019).
26. З'явилася інтерактивна карта релігійності світу. *Risu*. 2018. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/69836/ (дата звернення: 22.04.2019).
27. США: Дослідження про релігійність в країні та світі. Vatican News. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2018-08/usa-doslidzhennya-pro-religijnist-v-krayini-ta-sviti.html> (дата звернення: 22.04.2019).
28. Gregory Paul. The Chronic Dependence of Popular Religiosity upon Dysfunctional Psychosociological Conditions. *Evolutionary Psychology*. 2009. V. 7(3). P. 398–441.
29. Марков А. В. Религиозность населения не способствует процветанию общества. URL: <https://scisne.net/a-127> (дата звернення: 30.04.2019).
30. Гаврілова Н. Релігійність української молоді: раціональний вибір чи спонтанний крок? *Релігія в Україні*. 2011. URL: <https://www.religion.in.ua/10564-religijnist-ukrayinskoyi-molodi-racionalnij-vibir-chi-spontannij-krok.html> (дата звернення: 30.04.2019).

31. Любчук В. Церква як агент релігійної соціалізації молоді. *Український соціологічний журнал*. 2017. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11560/11388> (дата звернення: 30.04.2019).
32. Пташник-Середюк О. Релігія в системі ціннісних орієнтацій студентської молоді. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/20_2018/13.pdf (дата звернення: 30.04.2019).
33. Пташник-Середюк О. Релігійна самоідентифікація студентства. Наукові записки. Серія “Культурологія”. 2011. С. 303-312.
34. Пивоварова Н. П. Релігійність як один із факторів формування світоглядно-ціннісних позицій сучасних українців. *Український соціум*. 2014. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-49-2014/religijnist-jak-odin-iz-faktoriv-formuvannja-svitogljadno-cinnisnih-pozicij-suchasnih-ukrainsiv/> (дата звернення: 30.04.2019).
35. Поліщук І. Є., Галіченко М. В. Релігійність студентської молоді на Херсонщині за матеріалами соціологічного дослідження 2011 року). URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/2987/1/1.pdf> (дата звернення: 30.04.2019).
36. Венцель Н. В. Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/27849/1/4.pdf> (дата звернення: 2.05.2019).
37. Бортнікова О. Г. Методологічний конструкт дослідження функціонування релігії в соціумі. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znprnadu_2014_2_13 (дата звернення: 2.05.2019).
38. Пивоварова Н. П. Неоднозначність операціоналізації поняття «релігійність» як одна з проблем соціології релігії. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/466/478/> (дата звернення: 2.05.2019).

39. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. *Інститут політики Інститут соціології НАН України*. 2009. URL: <http://old.kiis.com.ua/txt/doc/02042009/brosh.pdf>.
40. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : Навч. посіб. Київ : МАУП, 2000. 152 с.
41. Пивоварова Н. П. Релігійність як один із факторів формування світоглядно-ціннісних позицій сучасних українців. *Український соціум*. 2014. №2 (49). С. 37-44.
42. Каретна О. О. Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». URL: <http://www.stattionline.org.ua/politologiya/30-politika/1401-suchasni-pidxodi-do-viznachennya-ponyattya-molod.html> (дата звернення: 16.05.2019).
43. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні :Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.
44. Релігійне виховання. *Українська Релігієзнавча Енциклопедія*. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/religijne-vyhovannya/> (дата звернення: 1.04.2019).
45. Як розробити і використати онлайн-опитування. *Громадський простір*. 2017. URL: <https://www.prostir.ua/?kb=yak-i-dlya-choho-rozroblyaty-onlajn-opytuvannya-nuo> (дата звернення: 1.04.2019).
46. Создавайте понятные формы. Google Формы : веб-сайт. URL: https://www.google.com/intl/ru_ua/forms/about/.
47. Гугл-форма: онлайн-опитування. URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSd-rASLKbARb4RghHrPAebRShvi0AeyhAfFuWmB_LFY369d1w/viewform?vc=0&c=0&w=1.
48. Ставлення української молоді до релігії. *Освіта.ua*. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/psychology/28767/> (дата звернення: 3.05.2019).
49. Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine. Pennsylvania State University Press, 2008. 288 с.

50. Кетрін Ваннер: “Україна вирізняється своїм рівнем релігійної толерантності”. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/jitteris-istory/catherine-wanner> (дата звернення: 16.05.2019).

51. Сисоєв Д. Навіщо ходити в храм щонеділі? URL: <http://tivrovpravoslav.church.ua/uk/navishho-xoditi-do-cerkvi-2/> (дата звернення: 3.06.2019).